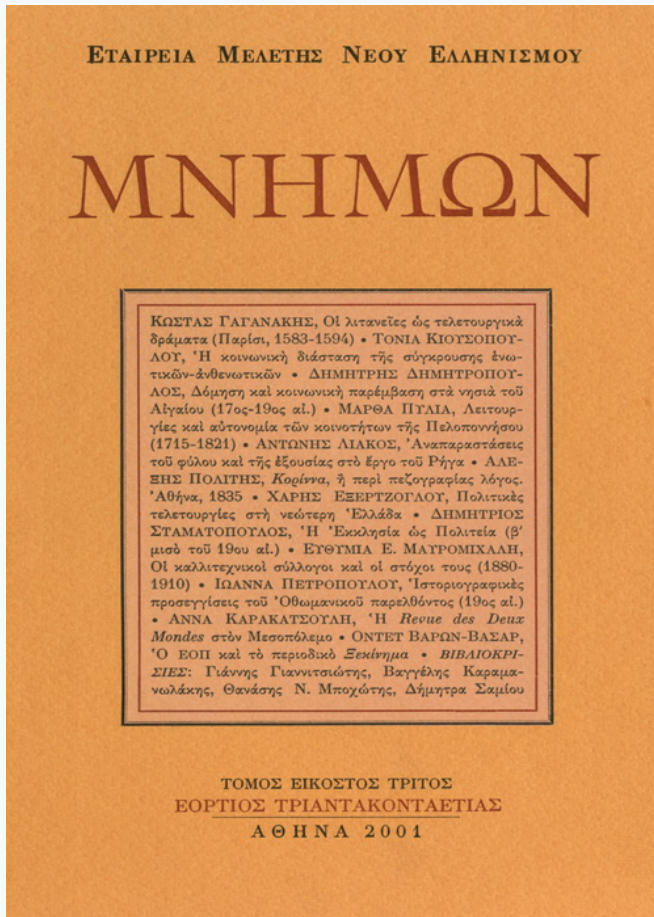

Μνήμων

Τόμ. 23 (2001)

ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΕΣ ΣΤΗ ΝΕΩΤΕΡΗ ΕΛΛΑΔΑ. Η ΜΕΤΑΚΟΜΙΔΗ ΤΩΝ ΟΣΤΩΝ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ Ε' ΚΑΙ Η ΠΕΝΤΗΚΟΝΤΑΕΤΗΡΙΔΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ

ΧΑΡΗΣ ΕΞΕΡΤΖΟΓΛΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.710](https://doi.org/10.12681/mnimon.710)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΕΞΕΡΤΖΟΓΛΟΥ Χ. (2001). ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΕΣ ΣΤΗ ΝΕΩΤΕΡΗ ΕΛΛΑΔΑ. Η ΜΕΤΑΚΟΜΙΔΗ ΤΩΝ ΟΣΤΩΝ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ Ε' ΚΑΙ Η ΠΕΝΤΗΚΟΝΤΑΕΤΗΡΙΔΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ. *Μνήμων*, 23, 153-182.

<https://doi.org/10.12681/mnimon.710>

ΧΑΡΗΣ ΕΞΕΡΤΖΟΓΛΟΥ

ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΕΣ ΣΤΗ ΝΕΩΤΕΡΗ ΕΛΛΑΔΑ

Η ΜΕΤΑΚΟΜΙΔΗ ΤΩΝ ΟΣΤΩΝ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ Ε΄ ΚΑΙ Η ΠΕΝΤΗΚΟΝΤΑΕΤΗΡΙΔΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗΣ

Το κείμενο που ακολουθεί επικεντρώνεται στη διερεύνηση ενός συμβάντος που έχει ιδιαίτερη θέση στην ιστορία των εθνικών επετείων στην Ελλάδα.¹ Πρόκειται για την τελετή που οργανώθηκε στην Αθήνα στις 25 Απριλίου 1871 για τον εορτασμό της πεντηκονταετηρίδας της Ελληνικής Επανάστασης και τη μετακομιδή των οστών του πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄ που μεταφέρθηκαν για το σκοπό αυτό από την Οδησό. Ενδεχομένως η επιλογή αυτή δημιουργεί ερωτηματικά. Γιατί θα έπρεπε να μας ενδιαφέρει μια υπόθεση που εξαντλείται σε μια ημέρα, ή, αν συνεκτιμήσει κανείς όλο το διάστημα από την απόφαση της μετακομιδής μέχρι τον εορτασμό της επετείου, σε ένα διάστημα ολίγων μηνών; Η απάντηση συνδέεται με τον τελετουργικό χαρακτήρα του συμβάντος αυτού. Η επέτειος της πεντηκονταετηρίδας αποτελεί μέρος της πολιτικής τελετουργίας κατά την οποία, με τη μορφή των τελετών της εθνικής επετείου, μνημονεύεται σε τακτά διαστήματα η Ελληνική Επανάσταση. Ο εορτασμός της εθνικής επετείου υπήρξε το επιστέγασμα μιας επινοητικής διαδικασίας στην οποία συμπεριλαμβάνονται και άλλες δημόσιες τελετές, όπως οι εορτασμοί της ονομαστικής εορτής των βασιλέων, η μνημόνευση μεμονωμένων αλλά ενδόξων συμβάντων της Επανάστασης σε τοπικό επίπεδο, καθώς και η μνημόνευση μεταγενέστερων πολιτικών συμβάντων όπως το κίνημα της Τρίτης Σεπτεμβρίου. Αναμφίβολα οι εκδηλώσεις αυτές δεν διαθέτουν ισότιμη βαρύτητα, ορισμένες μάλιστα, όπως η επέτειος της Τρίτης Σεπτεμβρίου, υπήρξαν βραχύβιες, αλλά όλες μαζί συμπληρώνουν την πυραμίδα του εθνικού εορτολογίου. Η εμφάνιση των τελετών αυτών δεν αποτελεί μια ιδιαιτερότητα του ελληνικού εθνικού κρά-

1. Το κείμενο αυτό αποτελεί επεξεργασμένη εκδοχή της ανακοίνωσης που έκανα στο τριήμερο που διοργάνωσε το Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου στη Μυτιλήνη με θέμα «Ιστορικές και Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις του Θανάτου» στις 2-4 Μαρτίου 2001.

τους αλλά εμπίπτει στην κατηγορία των επινοημένων παραδόσεων που συστηματικά οργανώθηκαν κατά τον 19ο αιώνα όχι μόνο στα νέα εθνικά κράτη αλλά και στις πολυεθνικές αυτοκρατορίες, της οθωμανικής αυτοκρατορίας συμπεριλαμβανομένης.² Η ανάπτυξη αυτών των τελετών συνδέθηκε κυρίως με την προσπάθεια των πολιτικών εξουσιών να ανασυγκροτήσουν το κύρος και να νομιμοποιήσουν τη θέση τους μέσα σε ένα καινούργιο συμβολικό περιβάλλον το οποίο προέκυψε από την άνοδο του εθνικισμού στην Ευρώπη.³

Η διαπίστωση αυτή στηρίζεται συνήθως στην υπόθεση ότι η πολιτική εξουσία κατείχε ένα ισχυρό συμβολικό κεφάλαιο με βάση το οποίο μπορούσε να εδραιώσει τη θέση της ως μέρους ενός κοινού παρελθόντος, να εμφανιστεί δηλαδή ως ενσάρκωση του ίδιου του έθνους και της ενότητάς του. Η εισαγωγή των πολιτικών τελετών που μνημονεύουν την ιδιότητα αυτή συνιστά μηχανισμό μετάδοσης ενός μηνύματος που παραπέμπει στη σχέση της εξουσίας με ένα παρελθόν, μέσω του οποίου διεκδικεί τη θέση της στο παρόν. Αλλά η υπόθεση αυτή μπορεί να είναι παραπλανητική στο βαθμό που υποβαθμίζει το συμβολικό περιεχόμενο της τελετουργίας και θεωρεί τις τελετές απλώς ως έκφραση της πολιτικής εξουσίας, συνεπώς μια μορφή επιφανομένου. Πράγματι μια πολιτική τελετή αποτελεί ένα συμβάν δημόσιου χαρακτήρα μέσα στο οποίο εκδιπλώνεται η σχέση της εξουσίας με την κοινωνία που την περιβάλλει. Η πα-

2. Αναφέρομαι εδώ στη σχετική προβληματική του Eric Hobsbawm όπως αναπτύχθηκε στο Eric Hobsbawm, Terence Ranger, *The Invention of Tradition*, Καίμπριτζ 1983, σ. 1-14. Η προσέγγιση αυτή που αναδεικνύει τη σχέση εξουσίας και τελετουργίας, έχει χρησιμοποιηθεί εκτενώς, επιτρέποντας τη συζήτηση ανάμεσα σε ιστορικούς και ανθρωπολόγους και κατ' επέκταση ανάμεσα στην Ιστορία και την Κοινωνική Ανθρωπολογία. Ενδεικτικά αναφέρουμε David Cannadine, Simon Price (επιμ.), *Rituals of Royalty. Power and Ceremonial in Traditional Societies*, Καίμπριτζ 1987· J. R. Gillis (επιμ.), *Commemorations. The Politics of National Identity*, Πρίνσετον 1994. Ειδικότερα για την Οθωμανική αυτοκρατορία βλ. Selim Deringil, «The Invention of Tradition as Public Image in the late Ottoman Empire, 1808 to 1908», *Comparative Studies in Society and History* 13 (Ιανουάριος 1993) 3-29· του ίδιου, *The Well Protected Domains. Ideology and Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*, Λονδίνο 1999. Στο σημείο αυτό χρήζει αναφοράς η σημαντική συνεισφορά του Maurice Halbwachs και η σύγχρονη επαναπροσέγγισή της. Βλ. Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*, Σικάγο 1992.

3. Οι επινοημένες παραδόσεις δεν συνδέθηκαν με τις πολιτικές εξουσίες αποκλειστικά. Κατά την ίδια περίοδο παρατηρήθηκε η εμφάνιση νέων πολιτικών τελετουργιών που επινοήθηκαν από αναδυόμενα κοινωνικά κινήματα που διαχειρίστηκαν τις τελετές αυτές προκειμένου να ενισχύσουν την πολιτική τους στρατηγική. Κλασικό παράδειγμα αποτελεί η μέρα της εργατικής πρωτομαγιάς. Βλ. Michelle Perrot, «The First of May 1890 in France: the birth of a working class ritual», στο Pat Thane, Geoffrey Crossick & Roderich Floud (επιμ.), *The Power of the Past. Essays for Eric Hobsbawm*, Καίμπριτζ 1984, σ. 143-168.

ρουσία του κοινού είναι από αυτήν την άποψη κρίσιμη καθώς υποτίθεται πως επισφραγίζει αυτό που η τελετή μνημονεύει χωρίς όμως η μεταφορά του μηνύματος που επιδιώκει να διακινήσει η πολιτική εξουσία να είναι άμεση και γραμμική. Η τελετή αποτελεί μεν ένα πεδίο επικοινωνίας και μια μορφή ελέγχου αλλά συντηρεί ισχυρά περιθώρια αμφισημίας και συνεπώς χώρο για εντάσεις. Αυτό δεν σημαίνει ότι το κοινό παρακάμπτει τελείως το νόημα που επιχειρείται να εδραιωθεί μέσα στην τελετή, αλλά ότι το νόημα αυτό καθίσταται διαπραγματεύσιμο και συνεπώς μπορεί ακόμη και να αμφισβητηθεί μέσα στο πλαίσιο της τελετής.⁴ Η επιτυχία της τελετής έγκειται στη συναίνεση που εμφανίζεται να απολαμβάνει η πολιτική εξουσία και όχι στην επιβολή του νοήματος που προβάλλει.

Πάντως, η ισχύς μιας τελετής δεν στηρίζεται αποκλειστικά στην ισχύ των πεποιθήσεων που οργάνωνουν το νόημά της ως δημοσίου συμβάντος και επιτρέπουν την αναγνώρισή του από όσους συμμετέχουν σε αυτήν. Η αναγνώριση αυτή δεν προκύπτει απαραίτητα από τη λογική συνοχή των πεποιθήσεων που προβάλλονται μέσα στην τελετή, αλλά από το γεγονός της σύνδεσής τους με μια τελετουργική διαδικασία.⁵ Δεν είναι, συνεπώς η ισχύς των πεποιθήσεων αυτή που εδραιώνει την επιτυχία της τελετής αλλά η μορφή της. Η κοινωνική ισχύς των πεποιθήσεων εδραιώνεται μέσα από τη μορφή της τελετής και τη συστηματική συμμετοχή σε αυτήν. Η επανάληψη, που αποτελεί συστατικό στοιχείο της τελετουργίας, αποτελεί τελικά το μέσο και το σημείο ελέγχου της δυνατότητας αναγνώρισης του νοήματος της ίδιας της τελετής. Η συμμετοχή στην τελετή επιτρέπει την ταύτιση με μια πολιτική εξουσία ή με ένα πολιτικό κόμμα, καθώς μέσα από αυτήν αυτά καθίστανται αναγνωρίσιμα.⁶

Αποδίδοντας έμφαση στη μορφή της πολιτικής τελετουργίας δεν έχω πρόθεση να υποβαθμίσω το πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτή διαμορφώνεται. Η πολιτική τελετουργία συνιστά μια πρακτική που μπορεί να κατανοηθεί στο πλαίσιο της εποχής που την ανέδειξε. Συνεπώς αποτελεί ένα διαμεσολαβημένο δημόσιο συμβάν με την έννοια ότι τα νοήματα που τη διαπερνούν έχουν ήδη συσταθεί από τους κυρίαρχους λόγους. Ο εθνικός λόγος, για παράδειγμα, είναι υπεύθυνος για την οργάνωση των πεποιθήσεων που ανακυκλώνονται στις τελετές των εθνικών επετείων, με την έννοια της προβολής συγκεκριμένων στοιχείων που της δίνουν περιεχόμενο. Παρότι, όπως υποστήριξα, η επιτυχία της

4. Η Mary Ryan έχει συζητήσει αναλυτικά το ζήτημα αυτό εξετάζοντας τη διάμρφωση της αμερικάνικης παρέλασης στον αστικό χώρο. Βλ. Mary Ryan, «The American Parade. Representations of the Nineteenth-Century Social Order», στο Lynn Hunt (επιμ.), *The New Cultural History*, Μπέρκλεϋ 1989, σ. 131-153.

5. Catherine Bell, *Ritual Theory, Ritual Practice*, Οξφόρδη 1992, σ. 182 κ.ε.

6. David Kertzer, *Ritual, Politics and Power*, Yale University Press 1989, σ. 1-15.

τελετής δε στηρίζεται στη συνεκτικότητα των πεποιθήσεων που προβάλλει αλλά στη μορφή που παίρνει, η σχέση αυτή δεν μπορεί να υποτιμηθεί. Αν μη τι άλλο οι διαθέσιμοι λόγοι αφορούν ήδη αυτούς που συμμετέχουν σε μια τελετή οι οποίοι, μακράν του να αποτελούν ένα ενιαίο και αδιαμεσολάβητο σώμα, εκκινούν πάντα από διαφορετικές αφετηρίες και διαθέτουν διαφορετικό γλωσσικό και πολιτισμικό κεφάλαιο, με βάση το οποίο προσλαμβάνουν ή διαπραγματεύονται το νόημά της. Η τελετή προβάλλει μια εικόνα συνοχής, όπου ο καθένας έχει τη θέση του, αλλά δεν προσδιορίζει τη θέση του κάθε υποκειμένου μονομερώς.⁷

Άμεσα συνδεδεμένο με το συγχρονικό χαρακτήρα της πολιτικής τελετουργίας είναι το ζήτημα της μορφής που ιστορικά αυτή παίρνει. Συχνά η αναφορά σε τελετουργίες εμπεριέχει την υπόθεση ότι αυτές παραμένουν αμετάβλητες στο χρόνο. Στο βαθμό που οι τελετουργίες αυτές συνδέονται με τη συντήρηση κάποιας παράδοσης, αναφέρονται συνεπώς σε ένα παρελθόν, η διατήρηση μιας σταθερής μορφής εμφανίζεται να αποτελεί προϋπόθεση για την επιτυχία τους. Οι επινοημένες παραδόσεις που εμφανίστηκαν στο 19ο αιώνα υιοθέτησαν μια τυποποιημένη μορφή, μέσα από την οποία τονίστηκε η διάσταση της συνέχειας.⁸ Αλλά αυτό δεν ισχύει πάντα. Διερευνώντας τις γιορτές της Γαλλικής Επανάστασης η Mona Ozouf ανέδειξε τις αλλαγές που συνεχώς ανέκλυπταν και οι οποίες ήταν άμεσα συνδεδεμένες με τη ρευστότητα της μετεπαναστατικής Γαλλίας.⁹ Η σύσταση παρόμοιων τελετουργιών δεν ήταν πάντα επιτυχής. Στη Γερμανία η προσπάθεια θεσμοθέτησης μιας εθνικής εορτής που να μνημονεύει τη μάχη του Σεντάν υπήρξε αποτυχία.¹⁰ Επιπλέον η σύσταση ανάλογων πολιτικών τελετουργιών συχνά προκαλούσε εντάσεις. Η μνημόνευση των συμβάντων του ογδοντηκονταετούς πολέμου στις Κάτω Χώρες στην Ολλανδία, το 1868, εγκαινίασε σειρά αντιπαραθέσεων, ακόμη και βίαιων επεισοδίων ανάμεσα στην κυρίαρχη προτεσταντική κοινότητα και τους καθολικούς που σταδιακά ενσωματώνονταν στο πολιτικό σώμα του ολλανδικού έθνους.¹¹ Η εισαγωγή της Πρωτομαγιάς ως παγκόσμιας εργατικής γιορτής κινητοποίησε διαφορετικά νόημα-

7. Catherine Bell, *ό.π.*, σ. 218-223.

8. Eric Hobsbawm, «Mass-Producing Traditions: Europe, 1870-1914», στο Eric Hobsbawm, Terence Ranger, *ό.π.*, σ. 263-307.

9. Mona Ozouf, *Festivals and the French Revolution*, Harvard University Press, 1988.

10. George Mosse, *The Nationalization of the Masses. Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich*, Νέα Υόρκη 1957, σ. 90-95.

11. Frans Groot, «Papists and Beggars: National Festivals and Nation Building in the Netherlands during the Nineteenth Century», στο Peter van der Veer, Hartmut Lehmann (επιμ.), *Nation and Religion. Perspectives on Europe and Asia*, Πρίνστον 1999, σ. 161-177.

τα και στάσεις και πήρε διαφορετικές μορφές ανάλογα με το ποιού και πώς την οικειοποιήθηκαν.¹² Η μορφή των παρελάσεων στα μεγάλα αστικά κέντρα των ΗΠΑ γνώρισε μεγάλη ρευστότητα, καθώς σε αυτές διεκδικούσαν πρόσβαση διαφορετικές ομάδες με απρόβλεπτα αποτελέσματα.¹³ Η ρευστότητα στη μορφή της πολιτικής τελετουργίας, πάντως, δεν έγκειται σε μια συνεχή ανανέωση, η οποία θα αναίρουμε την ίδια τη τελετή καθιστώντας την αγνώριστη. Όμως, η πιθανότητα της μεταβολής, που χωρίς να ανατρέπει τη μορφή επιχειρεί να ενισχύσει τη συμβολική βαρύτητα της τελετουργίας, δεν απουσιάζει ποτέ με αποτέλεσμα η οριστική τυποποίηση των πολιτικών τελετουργιών να παραμένει ένα θέμα ανοικτό.¹⁴

Το πλαίσιο που συνοπτικά παρουσίασα μας επιτρέπει να συνδέσουμε τις πολιτικές τελετουργίες με ένα συμβολικό πεδίο στο οποίο δοκιμάζονται σχέσεις, και καθίστανται διαπραγματεύσιμα νοήματα. Χωρίς αμφιβολία η πολιτική τελετουργία δεν αποτελεί το μοναδικό πεδίο που συμπυκνώνει ανάλογες διαδικασίες αλλά η επαναληπτική της ιδιότητα δίνει τη δυνατότητα να διερευνήσουμε συστηματικά τη συμβολική σύσταση του πολιτικού στο μακρό χρόνο. Αν και αυτό ξεπερνά κατά πολύ τις φιλοδοξίες αυτού του κειμένου, ήθελα να υπογραμμίσω ότι η «πυκνή περιγραφή» της συγκεκριμένης επετείου της Ελληνικής Επανάστασης που ακολουθεί τοποθετείται σαφώς μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο των πολιτικών τελετουργιών που συνιστούσαν οι εορτασμοί της εθνικής επετείου στη νεώτερη Ελλάδα και δεν θεωρείται αυτόνομο συμβάν.

Η εορτή της Πεντηκονταετηρίδας της Ελληνικής Επανάστασης

Την καθιέρωση της 25ης Μαρτίου ως «εθνικής και θρησκευτικής εορτής εις το διηνεκές» όρισε βασιλικό διάταγμα τον Μάρτιο του 1838.¹⁵ Από τότε το ελληνικό κράτος οργάνωνε ανελλιπώς δημόσιες εκδηλώσεις κατά την ημέρα της επετείου, στις οποίες συμμετείχαν οι εκκλησιαστικές και πολιτικές αρχές, η πολιτειακή ηγεσία και πλήθος κόσμου. Επίκεντρο των εορτασμών ήταν η πόλη

12. Michelle Perrot, *ό.π.*

13. Mary Ryan, *ό.π.*

14. Πρόσφατα η Αναστασία Καρακασίδου συζήτησε το αγνοημένο από την ελληνική ιστοριογραφία ζήτημα των πολιτικών τελετουργιών στη Νεώτερη Ελλάδα με έμφαση στις εθνικές επετείες στην Θεσσαλονίκη και τον τρόπο με τον οποίο ενσωμάτωσαν την διπλή επέτειο της 26ης Οκτωβρίου 1912 και της 28ης Οκτωβρίου 1941. Βλ. Anastasia Karakasidou, «Protocol and Pageantry: Celebrating the Nation in Northern Greece», Mark Mazower (επιμ.), *Reconstructing the Family, Nation and State in Greece, 1943-1960*, Πρίνστον 2000, σ. 221-246.

15. Αθηνά, 23 Μαρτίου 1838. Για τον εορτασμό της επετείου στα πρώτα χρόνια βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα 1982, σ. 157-164. Βλ. επίσης Έλλη Σκοπετέα, *Το πρότυπο Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα: όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα, 1830-1880*, Αθήνα 1988, σ. 214-217.

των Αθηνών αλλά ανάλογες εκδηλώσεις οργανώνονταν στις επαρχίες, συνήθως υπό την επίβλεψη των δημοτικών αρχών. Μέσα σε ένα διάστημα τριάντα περιόδων χρόνων διαμορφώθηκε μια «παράδοση», η οποία έτεινε να λάβει πανελλαδικές διαστάσεις. Ο ετήσιος εορτασμός της Επανάστασης είχε ως στόχο την ανάδειξη της εθνικής ενότητας. Μνημονεύοντας το ίδιο το συμβάν οι εορτασμοί το αναπαριστούσαν εκ νέου προβάλλοντας τις προσωπικότητες της Επανάστασης και το ελληνικό κράτος ως εκφραστές της βούλησης του ελληνικού έθνους. Η θεσμοθέτηση πάντως του εορτασμού δεν εδραίωσε ένα ρητό και αμετάβλητο τυπικό. Με εξαίρεση ορισμένες εκδηλώσεις, όπως η καθιερωμένη μετάβαση του βασιλικού ζεύγους στο ναό της Αγίας Ειρήνης και αργότερα στη Μητρόπολη των Αθηνών, η επίσημη δοξολογία και η μέριμνα για τη διαμόρφωση του χώρου της οδού Ερμού, όπου συνήθως μαζευόταν το πλήθος, η μορφή της τελετής του εορτασμού της 25ης Μαρτίου δεν παρέμεινε αμετάβλητη. Η ετήσια τέλεση του εορτασμού, πάντως, επέτρεψε την αναγνώριση του θεσμού ως εθνικής εορτής που απευθύνεται σε ένα ευρύτερο κοινό.

Ο εορτασμός της επετείου συνδέθηκε εξαρχής με την προβολή της βασιλικής εξουσίας και του προσώπου του Όθωνα. Αυτό μπορεί να ήταν αναμενόμενο, ίσως και επιβεβλημένο, αλλά πολύ σύντομα ενέπλεξε τον ίδιο τον εορτασμό στις πολιτικές αντιπαράθεσεις της περιόδου. Ο εορτασμός δεν μπορούσε να μονοπωληθεί από τη βασιλική εξουσία, διότι υπήρχε πάντα η δυνατότητα οικειοποίησής του από διαφορετικές πολιτικές δυνάμεις με αποτέλεσμα να συντηρείται μια ένταση γύρω από τον εορτασμό της εθνικής επετείου, ιδίως κατά τις περιόδους εσωτερικής πολιτικής οξύτητας και της αντιπαλότητας προς τον Όθωνα.¹⁶ Ήδη από τα πρώτα χρόνια οι εορτασμοί της επετείου έδιναν την ευκαιρία προβολής πολιτικών αιτημάτων, όπως η εισαγωγή Συντάγματος,¹⁷ αλλά και έκφρασης αντιπολιτευτικών εκδηλώσεων. Υπήρξαν περιπτώσεις κατά τις οποίες ο εορτασμός της επετείου σημαδεύτηκε από επεισόδια, όπως για παράδειγμα συνέβη τον Μάρτιο του 1848, όταν η έφιππη χωροφυλακή διέλυσε διά της βίας συνάθροιση νεαρών που θεωρήθηκαν επίδοξοι ταραξίες.¹⁸

Ανάλογες διακυμάνσεις γνώρισε και η συμμετοχή του κοινού στον εορτασμό της επετείου. Ήδη μετά από τις πρώτες επετείες υπάρχουν πληροφορίες για περιορισμένη συμμετοχή του κοινού. Στα 1841 ο Θ. Ορφανίδης αναφέρεται στην απροθυμία συμμετοχής των Αθηναίων στον εορτασμό.¹⁹ Στα 1845 φόβοι «τεχνητής οχλαγωγίας» απέτρεψαν τη συμμετοχή του πλήθους.²⁰ Η μεταφορά

16. Δημαράς, *ό.π.*, σ. 161.

17. *Αθηνά*, 26 Μαρτίου 1838.

18. *Αιών*, 27 Μαρτίου 1871.

19. Θ. Γ. Ορφανίδης, *Τα κατά την εορτήν της 25ης Μαρτίου*, Αθήνα 1841.

20. *Αιών*, 28 Μαρτίου 1845.

του τόπου του εορτασμού στον τάφο του Καραϊσκάκη στα 1846-47 είχε ανάλογες συνέπειες ως προς τη συμμετοχή του κοινού.²¹ Οι εορτασμοί της επετείου απέκτησαν κάποια λάμψη στις αρχές της δεκαετίας του 1850 αλλά όχι για πολύ. Η απότομη προσγείωση μετά από τη Θεσσαλική περιπέτεια και η ενδυνάμωση του αντιοθωνικού αισθήματος επέδρασαν αρνητικά στις εκδηλώσεις του εορτασμού. Στα 1861 ήταν αισθητή η ενίσχυση της παρουσίας της χωροφυλακής κατά τον εορτασμό, ενώ ένα χρόνο αργότερα, προς το τέλος της Ναυπλιακής κρίσεως, ενισχύθηκε η φρουρά των Αθηνών για το φόβο επεισοδίων κατά τη διάρκεια του εορτασμού.²²

Δεν είναι στις προθέσεις μου να υποστηρίξω ότι η καθιέρωση του εορτασμού της 25ης Μαρτίου τελικά απέτυχε να εδραιώσει μια δημόσια τελετουργία, επειδή η κρατική εξουσία την περίοδο του Όθωνα επιχειρήσε να προβάλλει τις δικές της προτεραιότητες μέσα από την αναπαράσταση της Επανάστασης ή επειδή οι εορτασμοί έδωσαν την ευκαιρία εκδήλωσης αντιπολιτευτικών αισθημάτων. Οι αντιπαλότητες που εμφανίστηκαν γύρω από τους εορτασμούς αναδεικνύουν απλώς το συμβολικό τους χαρακτήρα, όμως δεν συνιστούσαν κίνδυνο για την ίδια την τέλεση, ούτε οδήγησαν τον θεσμό σε έκπτωση ακόμη και όταν η εκδήλωσή τους περιόριζε τη συμμετοχή του κόσμου. Αν ο χειρισμός των εορτασμών από τον Όθωνα θεωρήθηκε κατάχρηση της εθνικής επετείου, τότε το αυθεντικό, υποτίθεται, νόημά τους μπορούσε να ανακληθεί και η επέτειος να παίζει το ρόλο για τον οποίο σχεδιάστηκε από τη στιγμή κατά την οποία ο Όθωνας θα αναχωρούσε οριστικά από την Ελλάδα. Από την άποψη αυτή είναι χαρακτηριστική η εμφάνιση ενός παράλληλου εορτασμού με τη μορφή συμποσίων που οργάνωσαν αντιπολιτευόμενοι τον Μάρτιο του 1861 με στόχο την αποσύνδεση της επετείου από τον επίσημο εορτασμό.²³

Οι πολιτικές οξύτερες των πρώτων χρόνων της δεκαετίας του 1860 επισκίασαν τους εορτασμούς της εθνικής επετείου χωρίς να ακυρώσουν την τέλεσή τους ή να αμβλύνουν την πολιτική της δυναμική. Η επέτειος της 25ης Μαρτίου εξακολούθησε να εκπροσωπεί ένα κεντρικό σύμβολο του ελληνικού εθνικού κράτους και της νέας δυναστείας, θέση που ενισχύθηκε εκ των πραγμάτων στην προοπτική του εορτασμού της πενήνταετηρίδας της Ελληνικής Επανάστασης στα 1871. Η χρονική στιγμή του εορτασμού αυτού συνέπιπτε με μια ιδιαίτερη αρνητική συγκυρία, η οποία συμπύκνωνε τα αδιέξοδα και τις εκρηκτικές καταστάσεις που βίωνε η ελληνική κοινωνία την περίοδο εκείνη, μετά από την ατυχή κατάληξη της κρητικής εξέγερσης, τα γεγονότα στο Δήλεσι, την παρατεταμένη πολιτική αστάθεια και το ξέσπασμα του λαυρεωτικού ζητήματος. Η

21. *Αιών*, 27 Μαρτίου 1846, 29 Μαρτίου 1847.

22. *Αιών*, 29 Μαρτίου 1861, 26 Μαρτίου 1862.

23. Βλ. ενδεικτικά, *Αιών* 29 Μαρτίου 1861.

απόφαση για το μεγαλειώδη εορτασμό της «Ελληνικής Παλιγγενεσίας» ήταν αναμενόμενη, στο βαθμό που μπορούσε να συμβάλει στην ανασυγκρότηση του κύρους της ελληνικής πολιτείας εκείνη την περίοδο. Μέσα σε αυτό το μουντό σκηνικό παρατηρείται η πύκνωση πρωτοβουλιών και αποφάσεων που στόχο έχουν να προβάλλουν τη σημασία της επετείου της πεντηκονταετηρίδας της Επανάστασης ως γεγονόςτος μοναδικού στην ιστορία των εορτασμών. Τον Μάρτιο του 1870, με βασιλικό διάταγμα, προκηρύχθηκε διαγωνισμός για την κατασκευή μνημείου αφιερωμένου στην Επανάσταση, το οποίο θα απεικόνιζε παραστατικά την ενότητα του ελληνικού κράτους καθώς και σημαντικά συμβάντα από την περίοδο του Αγώνα.²⁴ Το βασιλικό διάταγμα του 1870 επανέφερε στο προσκήνιο μια ανάλογη πρωτοβουλία της Αντιβασιλείας.²⁵ Αλλά είχε την ίδια κατάληξη. Η κατασκευή του μνημείου δεν προχώρησε και έμεινε υποθήκη για τη διοργάνωση της εκατονταετηρίδας το 1921 χωρίς και πάλι να κατασκευασθεί. Την ίδια περίοδο αναπτύχθηκε η ιδέα της δημιουργίας ενός εθνικού πανθέου με την τοποθέτηση ανδριάντων και προτομών ηρώων της Επανάστασης στα προπύλαια του Πανεπιστημίου. Η προτομή του Ρήγα Φεραίου τοποθετήθηκε στο χώρο αυτό το 1871²⁶ και το άγαλμα του Γρηγορίου Ε' ένα χρόνο περίπου αργότερα.²⁷ Το πάνθεον αυτό θα εμπλουτισθεί με τον ανδριάντα του Α. Κοραή το 1875 και πολύ αργότερα με την τοποθέτηση του αγάλματος του Ι. Καποδίστρια στον ίδιο χώρο.²⁸

24. *Εκλεκτική* (Αθηνών), 31 Μαρτίου 1870. Πάντως η απόφαση της δημιουργίας του μνημείου συνάντησε πολλές αντιδράσεις που συνδέονται με το γεγονός ότι οι εγχάρακτες παραστάσεις που όρισε το βασιλικό διάταγμα αναπαριστούσαν μόνο τις επαρχίες του ελληνικού κράτους. «Ελλάς δεν είναι μόνη η εντός των ορίων του 1832 και εντεύθεν Λαμίας και Βονίτσης χώρα. Ελλάς είναι άπασα η υπό Ελλήνων κατοικουμένη εν Ανατολή γη [...] Σχεδιάζοντες μνημείον εις ανάμνησιν του υπέρ ελευθερίας αγώνος πώς λησμονείτε τας αιμοφύρτους υπέρ αυτής Ελληνικάς χώρας [...] πώς τολμάτε ν' απευθυνθήτε προς τους ομογενείς, ότε αφορίζετε από του μνημείου, εις ου την ανέγερσιν ζητείτε τον έρανόν των, τον φόρον της ευγνωμοσύνης προς τους σφαγέντας γονείς, αδελφούς, συζύγους και φίλους αυτών;»: *Αιών*, 26 Μαρτίου 1870. Για την κατασκευή του μνημείου βλ. επίσης, Θεοδώρα Μαρκάτου, «Οι προτάσεις για Πανελλήνιο Ηρώο του Εικοσιένα (1830-1870)», *Μνήμων* 17 (1995) 37-68.

25. Με Βασιλικό Διάταγμα της 25ης Ιανουαρίου 1834 προβλέφθηκε η κατασκευή ναού του Σωτήρος στην πόλη των Αθηνών που θα αποτελούσε μνημείο για να υπενθυμίζει στις μελλοντικές γενεές των Ελλήνων τις θυσίες των προπατόρων τους κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης: *Αιών*, 26 Μαρτίου 1870.

26. *Εκλεκτική*, 22 Ιουνίου 1871.

27. *Εφημερίς των Φιλομαθών*, 12 Απριλίου 1872, *Ανατολικός Αστήρ* (Κωνσταντινουπόλεως), 12 Απριλίου 1872. Αντίθετα οι σχέψεις για τη δημιουργία ενός Μανωλείου του Αδαμάντιου Κοραή, που δημοσιοποιήθηκαν στα 1872, δεν θα βρουν ανταπόκριση. Βλ. Λουκία Δρούλια, «Ο συμβολισμός των μνημείων. Μια πρόταση του Α. Καυταντζόγλου για να τιμηθεί ο Κοραής», *Πρακτικά Συνεδρίου, Κοραΐς και Χίος*, Αθήνα 1985, σ. 331-350.

28. Για μια σύντομη εξιστόρηση της δημιουργίας του εθνικού πανθέου στα Προπύ-

Ο μεγαλειώδης χαρακτήρας που επιχειρήθηκε να δοθεί στην επέτειο, που τη διαφοροποιεί εν μέρει από την οργάνωση προηγούμενων εορτασμών, θέτει ορισμένα προβλήματα. Ο εορτασμός της πεντηκονταετηρίδας, ως ενός εξαιρετικού και μη επαναλαμβανόμενου γεγονότος στην ιστορία της εποχής, απαιτούσε ορισμένες καινοτομίες στη μορφή της τελετής, έτσι ώστε να υπογραμμιστεί ο μοναδικός της χαρακτήρας και να εξασφαλιστεί η μαζική συμμετοχή του κοινού. Αναμφίβολα πρόκειται για μια επινοητική διαδικασία αλλά αυτή είναι σύμφυτη στη συγκρότηση τελετουργιών και δεν αποτελεί παρέκκλιση. Η απόφαση για την ανακομιδή των οστών του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε' και η οργάνωση πομπής κατά τη διάρκεια της οποίας τα οστά θα περιφέρονταν στους δρόμους του Πειραιά και της Αθήνας παρουσία της πολιτικής ηγεσίας και του λαού, εντάσσονται σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο.

Το Φεβρουάριο του 1871 ο μητροπολίτης Αθηνών Θεόφιλος και ο ίλαρχος ε.α. Γεώργιος Αγγελόπουλος, ανεψιός του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε', κατέθεσαν αναφορά στην Ελληνική Βουλή με την οποία ζητούσαν τη μεταφορά των λειψάνων του νεκρού.²⁹ Η πρόταση καταρχήν δεν συνδέθηκε με τον εορτασμό της πεντηκονταετηρίδας αλλά με την προοπτική της ολοκλήρωσης του μνημείου του Πατριάρχη που είχε χρηματοδοτήσει ο Γ. Αβέρωφ.³⁰ Η πρόταση βρήκε εύφορο έδαφος. Κατά τη διάρκεια της συνεδρίας της 15ης Μαρτίου, όταν ο Α. Πετιμεζάς, υπουργός των Εκκλησιαστικών και της Παιδείας, ζήτησε έγκριση για ποσό 20.000 δρχ. προκειμένου να υλοποιηθεί το σχέδιο της ανακομιδής, οριστικοποιήθηκε η ανακομιδή των οστών με τον εορτασμό της πεντηκονταετηρίδας. Μάλιστα η Βουλή ενέκρινε πρόταση του προέδρου της Κ. Λοβέρδου σύμφωνα με την οποία το κόστος της ανακομιδής δεν θα έπρεπε να βαρύνει το δημόσιο αλλά το «έθνος ολόκληρο» μέσα από εθνικό έρανο. Αποφασίστηκε επίσης ο εορτασμός της πεντηκονταετηρίδας να γίνει στις 10 Απριλίου, ημερομηνία απαγχονισμού του Πατριάρχη.³¹

Ταυτόχρονα η ελληνική κυβέρνηση, με τη σύμφωνη γνώμη του βασιλιά Γεωργίου, ζήτησε άδεια από τη ρωσική κυβέρνηση για τη μεταφορά του σκη-

λαια του Πανεπιστημίου Αθηνών, βλ. Ελένη Κεφαλληνιάου, «Μηχανισμοί ενίσχυσης της εθνικιστικής ιδεολογίας», στο *Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη Μνήμη Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα 1995, σ. 459-463. Ειδικότερα για το άγαλμα του Καποδίστρια βλ. Χριστίνα Κουλούρη - Χρήστος Λούκος, *Τα Πρόσωπα του Καποδίστρια: ο πρώτος Κυβερνήτης της Ελλάδας και η νεοελληνική ιδεολογία (1831-1996)*, Αθήνα 1996, σ. 88.

29. Γ. Πιλάβιος, *Τα κατά τον Πατριάρχη Γρηγόριον Ε'*, Αθήνα 1871, σ. 108-109.

30. Ηλίας Μυκονιάτης, «Η σαρκοφάγος του Πατριάρχη Γρηγορίου Ε' στη Μητρόπολη Αθηνών», *Δελτίο Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 30 (1987) 163-176.

31. 'Ο.π., σ. 112-113.

νώματος του Γρηγορίου στην Ελλάδα και την ταφή του στην Αθήνα.³² Το σώμα του Γρηγορίου, που ανασύρθηκε από τα νερά του Βοσπόρου λίγο μετά τη θανάτωσή του τον Απρίλιο του 1821, είχε ταφεί στο γραικικό ναό της Αγίας Τριάδας της Οδησού μετά την εκεί μεταφορά του από κεφαλλονίτικο πλοίο. Την αποστολή της ανακομιδής ανέλαβε επιτροπή κληρικών, η οποία επιβιβάστηκε στο ατμόπλοιο *Βυζάντιον* και μετέβη στην Οδησό για να παραλάβει τα λείψανα του πατριάρχη και να τα μεταφέρει στην πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους.³³

Ο τάφος του Γρηγορίου βρισκόταν στην αυλή της Αγίας Τριάδας σε υπόγειο θόλο ύψους τριών μέτρων και το λείψάνο του ήταν τοποθετημένο μέσα σε μια δρύινη λάρνακα, εναποθεθειμένη σε μεγαλύτερη πολυτελή αλλά φθαρμένη λάρνακα, στο εσωτερικό της οποίας βρέθηκαν τα πατριαρχικά σύμβολα, η αρχιερατική στολή και το σώμα του πατριάρχη. Η εκταφή του λειψάνου, στις 7 Απριλίου 1871, και η μεταφορά του στο λιμάνι της Οδησού έδωσε την ευκαιρία στη ρωσική διοίκηση και την ηγεσία της εκεί ελληνικής κοινότητας να διοργανώσουν πάνδημο προσκύνημα, καθώς και μεγάλη θρησκευτική πομπή για τη μεταφορά των οστών από το χώρο της Αγίας Τριάδας στο λιμάνι της πόλης. Κατά τη διάρκεια του προσκυνήματος του σκηνώματος, που εκτέθηκε μέσα στο Ναό λίγο πριν τη μεταφορά του, εκδηλώθηκαν σκηνές έντονης λατρείας και πολλοί προσκυνητές επιχείρησαν να κόψουν κομμάτια του σάπιου δρύινου φέρετρου χρησιμοποιώντας όχι μόνο τα χέρια αλλά και τα δόντια τους.³⁴

32. Αξίζει στο σημείο αυτό να υπενθυμίσουμε ότι η μόνη ανάλογη περίπτωση που συναντούμε στην Ευρώπη πριν τη δεκαετία του 1870 είναι η μετακομιδή της τέφρας του Ναπολέοντα από την Αγία Ελένη στο Παρίσι, όταν ο Λουδοβίκος Φίλιππος της Ορλεάνης, θέλοντας να οικειοποιηθεί το κύρος του Ναπολέοντα, οργάνωσε στα 1840 μια εντυπωσιακή τελετή σε μια περίοδο κατά την οποία η επιρροή των βοναπαρτιστών είχε σοβαρά εξασθενήσει. Μ. Βοβέλ, *Ο θάνατος και η Δύση. Από το 1300 ως τις μέρες μας*, Αθήνα 2000, τ. II, 299-300· Α. Cobban, *A History of Modern France*, τ. Β': 1799-1871, σ. 106. Η μετακομιδή των οστών ως πολιτική τελετουργία συστηματοποιήθηκε κατά τον 20ό αιώνα στο μέτρο που διαπιστώθηκε το ισχυρό συμβολικό βάρος της όλης διαδικασίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα οι μετακομιδές οστών εξόριστων πολιτικών και καλλιτεχνών στην Ουγγαρία. Ο Lajos Kossuth, ο Ferenc Rakoczi, ο Laslo Rajik, ο Imre Nagy και ο Bela Bartok γνώρισαν μια δεύτερη περίοδο δόξας μετά την μετακομιδή των οστών τους στην Ουγγαρία. Βλ. Susan Gal, «The Political Culture and the Making of Tradition: A comment», *Austrian History Yearbook XXIX*, 1 (1998) 249-260· της ίδιας, «Bartok's funeral: Representations of Europe in Hungarian political theoric», *American Ethnologist* 18/3 (1991) 440-457.

33. Την αποστολή αποτελούσαν ο αρχιεπίσκοπος Φθιώτιδος Καλλίνικος, ο αρχιεπίσκοπος Ζακύνθου Νικόλαος, ο αρχιμανδρίτης της Αρχιεπισκοπής Αθηνών Αγαθάγγελος, και δύο ιεροδιάκονοι. Στην αποστολή προστέθηκε ο ΐλαρχος Γ. Αγγελόπουλος. Βλ. *Αιών*, 23 Μαρτίου 1871.

34. «Το πλήθος των ευλαβών συνωθούμενον και συμπιεζόμενον προσήρχετο και κα-

Η στάση αυτή δεν πρέπει να δημιουργεί εντύπωση. Ο τάφος του πατριάρχη αποτελούσε ήδη χώρο λατρείας και το όνομα του Γρηγορίου μνημονεύεται στις τοπικές εκκλησίες.³⁵ Μέσα στην εκκλησία της Αγίας Τριάδας υπήρχε κενοτάφιο δίπλα στο οποίο βρισκόταν μαυσωλείο με εγχάρακτη αναπαράσταση του μαρτυρίου και του θανάτου του στην Κωνσταντινούπολη.³⁶ Με άλλα λόγια τα λείψανα του πατριάρχη αποτελούσαν ήδη ένα σημείο αναφοράς για τους ορθόδοξους της Οδησού, το οποίο θα έπρεπε να αποχωρισθούν οριστικά. Επιπλέον, η εκδήλωση του έντονου θρησκευτικού φανατισμού των ορθοδόξων της πόλης, Ρώσων και Ελλήνων, παραπέμπει σε ένα φορτισμένο κλίμα που δεν θα πρέπει να ήταν άσχετο με ένα πρόσφατο συμβάν. Δύο μόλις ημέρες πριν την άφιξη του ελληνικού ατιμόπλοιου, κατά το Μεγάλο Σάββατο και την ημέρα του Πάσχα του 1871, είχαν εκδηλωθεί σοβαρές αντισημιτικές εκδηλώσεις που είχαν ως συνέπεια την καταστροφή της εβραϊκής συνοικίας και τη διαρπαγή εβραϊκών περιουσιών. Αφετηρία των επεισοδίων υπήρξε σύρραξη Γραικών και Εβραίων κατά το Μεγάλο Σάββατο για ασήμαντη αιτία έξω από το προαύλιο της Αγίας Τριάδας, στο χώρο της οποίας, θυμίζουμε, ήταν θαμμένος ο πατριάρχης. Τα επεισόδια διήρκεσαν για δύο περίπου εικοσιτετράωρα πριν η ρωσική διοίκηση κατορθώσει να επιβάλει την τάξη μεταφέροντας εσπευσμένα μεγάλες μονάδες στρατού στην πόλη. Δεν γνωρίζουμε αν οι ταραχές αυτές είχαν κάποια σχέση με την υπόθεση της μετακομιδής και μάλλον το αποκλείουμε παρά τους υπαινιγμούς που είδαν το φως της δημοσιότητας.³⁷ Στο βαθμό πάντως

τησπάζετο το κιβώτιον απεκόπτον από του κιβωτίου μικρόν τι τεμάχιον ξύλου όπως έχη αυτό ως φυλακτήριον· πολλοί δε επειδή απηγορεύθη κατόπιν το κίνημα τούτο, απέκοπτον τεμάχια του κιβωτίου διά του στόματος ενώ κατησπάζοντο αυτό· ούτω δε διά του τελευταίου τούτου τρόπου το κιβώτιον το περιέχον τα λείψανα του πατριάρχου μικρού δειν κατεκερατιζέτο, ώστε εδέησεν όπως τα λείψανα ταύτα θεθώσιν εντός ετέρου κιβωτίου μείζονος», *Νεολόγος* (Κωνσταντινουπόλεως), 13/25 Απριλίου 1871.

35. Το 1848 η Ιερά Σύνοδος της ρωσικής εκκλησίας είχε θεσπίσει την τέλεση ετήσιου μνημόσυνου στη μνήμη του ιερομάρτυρα πατριάρχη, ενώ το μαυσωλείο που κατασκευάστηκε στα 1859 στο χώρο της Αγίας Τριάδας συγκέντρωνε πλήθος πιστών που έρχονταν να προσκυνήσουν την εικόνα του Γρηγορίου που βρισκόταν εκεί. Τάκης Χ. Κανδηλώρος, *Ιστορία του Εθνομάρτυρος Γρηγορίου Ε΄*, Αθήνα 1909, σ. 278. Είναι χαρακτηριστική, επίσης, η λύπη που εξέφρασαν τα μέλη της ελληνικής αποστολής προσφωνώντας τους ρώσους ορθόδοξους, κατά την τελετή της μεταφοράς των οστών στην Οδησό, για το ότι τους στερούν ένα λατρευτικό αντικείμενο. Βλ. Πιλάβιος, *ό.π.*, σ. 132, 144-5.

36. Για την εκκλησία της Αγίας Τριάδας βλ. Ελευθέριος Παυλίδης, *Ο Ελληνισμός της Ρωσίας και τα 33 Χρόνια του εν Αθήναις Σωματείου των εκ Ρωσίας Ελλήνων*, Αθήνα 1953, σ. 179-182.

37. *Νεολόγος*, 8/20 Απριλίου 1871. Η βιαιότητα των επεισοδίων, η διάρκεια και η έκτασή τους δημιούργησαν έντονο προβληματισμό και τράβηξαν το ενδιαφέρον του εγχώριου και ξένου Τύπου. Οι ερμηνείες για το συμβάν αυτό ποικίλλουν. Από τη μία πλευρά υπήρξε πρόνοια να αποσυνδεθεί η ελληνική κοινότητα από τα γεγονότα, και η κλιμάκωσή

που υπήρχε σχέση ανάμεσα στα έκτροπα και το χώρο που διαδραματίστηκαν, τότε η θέση του ναού της Αγίας Τριάδας, που βρισκόταν σε εβραϊκή συνοικία, απέκτησε ιδιαίτερη σημασία όχι μόνο γιατί εκεί εστιάσθηκε η έναρξη των επεισοδίων αλλά και γιατί εκεί δικάστηκαν και τιμωρήθηκαν όσοι αναγνωρίστηκαν και καταδικάστηκαν ως συμμετοχοί σε αυτά.³⁸

Συνεπώς η παράδοση των οστών του Πατριάρχη στην ελληνική αποστολή τελέσθηκε σε ένα ήδη φορτισμένο κλίμα που όμως δεν περιόρισε τη λαμπρότητα της επίσημης τελετής ούτε τη συμμετοχή του κοινού που, σύμφωνα με διαθέσιμες πληροφορίες, κυμάνθηκε ανάμεσα στις 70-80.000 άτομα.³⁹ Κατά τη διάρκεια της πομπής που οργανώθηκε η λάρνακα με τα λείψανα του πατριάρχη περιφέρθηκε στους κύριους δρόμους της πόλης πριν καταλήξει στο κατάστρωμα του ελληνικού ατμόπλοιου που περίμενε στο λιμάνι για να μεταφέρει το σκήνωμα.

Μετά το τέλος της τελετής το ελληνικό ατμόπλοιο απέπλευσε για την Ελλάδα. Λίγες μέρες αργότερα το *Βυζάντιον* συνάντησε λίγο μετά το Σούνιο το θωρηκτό *Βασιλεύς Γεώργιος*, το οποίο, αφού παρέλαβε⁴⁰ τη λάρνακα με τα οστά του πατριάρχη, αγκυροβόλησε στην είσοδο του Πειραιά. Σχεδόν αμέσως, το πλοίο περικυκλώθηκε από μεγάλο αριθμό ακάτων γεμάτων με «περιεργούς και ευλαβείς» που ζητούσαν να ανέβουν στο κατάστρωμα και να επισκεφθούν

τους να αποδοθεί στα περιθωριακά στοιχεία της πόλης που σύμφωνα με μια ανταπόκριση, «εις ουδεμίαν ανήκουν εθνότητα ή φυλήν», *Νεολόγος*, ό.π. και 10/22 1871. Βλ. επίσης *Αλήθεια* (Αθηνών), 13 Απριλίου 1871. Από την άλλη οι εβραϊκές εφημερίδες της Οδησού απέδωσαν την ευθύνη των επεισοδίων στο φανατισμό των ορθοδόξων κατοίκων και το μίσος που έτρεφαν για την εβραϊκή ευμάρεια, με άλλα λόγια υιοθέτησαν μια κοινωνική ερμηνεία όχι για να εκλογικεύσουν τα επεισόδια αλλά για να υπογραμμίσουν την ανεξέλεγκτη «φύση» των φτωχών ορθοδόξων. Βλ. *Νεολόγος*, 9/21 Απριλίου 1871. Άλλες ανταποκρίσεις ελληνικών εφημερίδων υπέδειξαν ως υποκινητές των επεισοδίων τους εβραίους και την υβριστική στάση τους απέναντι στο ορθόδοξο θρήσκευμα, κυρίως τις ημέρες του Πάσχα. Δεν μπορούμε να επεκταθούμε εδώ στο θέμα αυτό το οποίο εξάλλου δεν περιορίστηκε στην Οδησό. Το βέβαιο, πάντως, είναι ότι οι ταραχές του Απριλίου 1871 δημιούργησαν ένα κλίμα αποκλεισμού της εβραϊκής κοινότητας της Οδησού, η ηγεσία της οποίας προειδοποίησε τα μέλη της να περιοριστούν στα σπίτια τους και να μην κυκλοφορούν την ημέρα του προσκυνήματος και της μεταφοράς των οστών στο λιμάνι.

38. Σύμφωνα με επιστολή έλληνα κατοίκου της Οδησού το υπαίθριο στρατοδικείο στήθηκε στον αύλειο χώρο της Αγίας Τριάδας και όσοι κρήθηκαν ένοχοι «εμαστιγούντο ανηλεώς απέναντι του ναού όπου έκειτο ο τάφος του Πατριάρχου Γρηγορίου», *Εθνοφύλαξ* (Αθηνών), 20 Απριλίου 1871.

39. *Αμάθεια* (Σμύρνης), 21 Απριλίου 1871, *Νεολόγος*, 13/25 Απριλίου 1871, *Αιών* 15 Απριλίου 1871.

40. Στο πλοίο επέβαινε ως εκπρόσωπος της κυβέρνησης ο υπουργός Εκκλησιαστικών και Παιδείας Α. Πετιμεζάς, ο οποίος παρέλαβε τη λάρνακα «ην κατεφίλησε περιπαθώς». Πιλάβιος, ό.π., σ. 160.

τον ειδικό χώρο όπου είχε τοποθετηθεί το σκηνώμα. Αυτή ήταν η αρχή των πολυήμερων εκδηλώσεων στις οποίες συμμετείχε οργανωμένα η πολιτειακή και πολιτική ηγεσία του τόπου, ο κρατικός μηχανισμός και μεγάλα τμήματα του τοπικού πληθυσμού. Η λάρνακα παρέμεινε σε περίοπτη θέση στο κέντρο του θωρηκτού μέχρι την ημέρα του εορτασμού της εθνικής επετείου για να δεχθεί την επίσκεψη της βασιλικής οικογένειας, υπουργών, βουλευτών και πλήθους κόσμου. Στις 18 Απριλίου στο κατάστρωμα του πλοίου τελέστηκε μεγάλη λειτουργία, με την παρουσία πλήθους κόσμου.⁴¹ Τα ξημερώματα της 25ης Απριλίου 1871 η λάρνακα με το σκηνώμα του πατριάρχη μεταφέρθηκε σε ειδικά διαμορφωμένο χώρο στην αποβάθρα του λιμανιού όπου το υποδέχθηκε η δημοτική αρχή και πλήθος κόσμου. Από εκεί ξεκίνησε η πομπή της μετακομιδής προς τη Μητρόπολη της Αθήνας, αφού πρώτα η λάρνακα περιφέρθηκε στους κύριους δρόμους γύρω από το λιμάνι για να καταλήξει στο σιδηροδρομικό σταθμό όπου την περίμενε ειδικά διακοσμημένη αμαξοστοιχία για να τη μεταφέρει στην Αθήνα. Μόλις η αμαξοστοιχία προσέγγισε το σταθμό Αθηνών στο Θησείο, η λάρνακα μεταφέρθηκε στο παράπλευρο μικρό ναό της Αγίας Τριάδας του Κεραμεικού, όπου τελέστηκε δοξολογία, μετά το πέρας της οποίας τοποθετήθηκε σε ειδικά διαρρυθμισμένη άμαξα για να μεταφερθεί στη μητρόπολη των Αθηνών. Η άμαξα αυτή υπήρξε το επίκεντρο της πομπής που ξεκίνησε από την Αγία Τριάδα, διέσχισε την οδό Πειραιώς, έφθασε στην Ομόνοια και από εκεί, μέσω της οδού Σταδίου, κατευθύνθηκε στην κατάλληλα διακοσμημένη πλατεία Συντάγματος, παρακολουθούμενη από πλήθος κόσμου. Στο χώρο της πλατείας δέσποζε αφίδα ιωνικού ρυθμού κατασκευασμένη ειδικά για την επέτειο,⁴² στα τοιχώματα της οποίας υπήρχαν επιγράμματα στην αρχαία ελληνική που ο Φίλιππος Ιωάννου εμπνεύστηκε για την περίπτωση.⁴³ Μετά από σύντομη στάση στην πλατεία Συντάγματος η πομπή συνέχισε την πορεία της προς τη Μητρόπολη, στο χώρο της οποίας έλαβε χώρα η μεγάλη δοξολογία. Ύστερα από το τέλος της δοξολογίας ο αρχιεπίσκοπος Τήνου Αλέξανδρος εκφώνησε μακροσκελή λόγο που διέκοπταν συχνά οι παρεμβάσεις του πλήθους. Η τελετή έληξε με κανονιοβολισμούς και την επιστροφή του βασιλιά στα ανάκτορα. Το λείψανο του πατριάρχη παρέμεινε σε δημόσιο προσκύνημα στο χώρο της εκκλησίας για

41. *Αλήθεια*, 20 Απριλίου 1871.

42. Η αφίδα είχε ύψος ένδεκα μέτρα, φάρδος 2,5 και πλάτος δέκα μέτρα. Σχεδιάστηκε από τον Κ. Γ. Μεταξά, συνταγματάρχη και υπασπιστή του βασιλιά. *Αιών* 19 Απριλίου 1871. Ανάλογη αφίδα είχε τοποθετηθεί και στον Πειραιά στο χώρο όπου έγινε η υποδοχή του σκηνώματος από τις αρχές. *Νεολόγος*, 1/13 Μαΐου 1871.

43. Τα επιγράμματα απευθύνονταν στον βασιλιά της Ελλάδας, στις προστάτιδες δυνάμεις, στον βασιλιά της Βαυαρίας, στον Γρηγόριο Ε', τον Ρήγα Φεραίο, τον Ιωάννη Καποδίστρια, τον Παλαιών Πατρών Γερμανό και τον Ιγνάτιο Ουγγροβλαχίας, ό.π. *Επίσης Αλήθεια*, 21 Απριλίου 1871.

πέντε ημέρες πριν την οριστική τοποθέτησή του σε ειδικό χώρο στο παρεκκλήσι του Μητροπολιτικού ναού.⁴⁴

Όλα πήγαν σύμφωνα με το πρόγραμμα. Διότι όλη αυτή η ακολουθία συμβάντων υπήρξε μέρος ενός ευρύτερου προγράμματος το οποίο είχε σχεδιασθεί λεπτομερώς από το ελληνικό κράτος για τον εορτασμό της πεντηκονταετηρίδας της Ελληνικής Επανάστασης. Η τελετή της μετακομιδής των οστών του Γρηγορίου δεν είχε απλώς καθοριστική θέση στον εορτασμό αλλά υπήρξε το επίκεντρο μιας δημόσιας τελετής την οποία θα προσπαθήσουμε να περιγράψουμε στη συνέχεια. Πρώτα, όμως, κρίνουμε σκόπιμο να αναφέρουμε ότι με την τελετή της μετακομιδής των οστών στον εορτασμό της πεντηκονταετηρίδας ο πατριάρχης απέκτησε μια θέση στο πάνθεον των ηρώων της Επανάστασης που μέχρι τότε δεν είχε. Σύμφωνα με τις διαθέσιμες περιγραφές των μέχρι τότε τετελεσμένων επίσημων εορτασμών στην Αθήνα, δεν φαίνεται να υπάρχει μνεία του ονόματος του Γρηγορίου. Η οργάνωση της μνήμης της Επανάστασης ως ηρωϊκού παρελθόντος κατά τη διάρκεια των εορτασμών οριζόταν στενά με βάση τη συμμετοχή στον αγώνα ή την προετοιμασία του. Τα πρόσωπα που συνήθως μνημονεύονταν ήταν ο Ρήγας Φεραίος, ο Παλαιών Πατρών Γερμανός, ο Αθανάσιος Διάκος, ο Καραϊσκάκης και ο Κανάρης, ενώ για λόγους που είχαν να κάνουν με τις μετεπαναστατικές πολιτικές αντιπαλότητες, άλλες προσωπικότητες, όπως ο Θ. Κολοκοτρώνης, δεν έβρισκαν πάντα τη θέση τους στους ετήσιους εορτασμούς στην Αθήνα.⁴⁵

Όμως, στην περίπτωση του εορτασμού της πεντηκονταετηρίδας η επίκληση, απλώς, ενός ηρωϊκού παρελθόντος δεν θεωρήθηκε επαρκής. Το παρελθόν αυτό θα ήταν σκόπιμο να καταστεί διαθέσιμο οπτικά και τα λείψανα του Γρηγορίου αποδείχτηκαν εξαιρετικά χρήσιμα, καθώς μπορούσαν να μεταφέρουν με ισχυρό τρόπο την εικόνα της θυσίας και της δικαίωσης ενισχύοντας το ηρωϊκό νόημα του παρελθόντος. Θα μπορούσε βέβαια να υποστηρίξει κανείς ότι η πρόταση της ανακομιδής των οστών δεν ήταν νέα. Από μια άποψη η μετακομιδή

44. Για την περιγραφή της πορείας και της δοξολογίας βλ. ενδεικτικά, *Αιών*, 27 Απριλίου 1871, *Νεολόγος*, 24/6 Μαΐου 1871.

45. Κατά τη διάρκεια των εορτασμών ανεγειρόταν αψίδα η οποία έφερε συνήθως επιγραφές υπέρ της 25ης Μαρτίου, του Βασιλιά, των Δυνάμεων και των πεσόντων αγωνιστών. Οι διαθέσιμες πληροφορίες είναι περιορισμένες αλλά ανάμεσα στα ονόματα που συνήθως εμφανίζονται, αυτό του Πατριάρχη απουσιάζει. Είναι χαρακτηριστική η αναφορά στην αψίδα για τον εορτασμό του 1860, η οποία έφερε «τούτο το ιδιαίτερον, ότι επί της βορράν μετώπης εστήθη η εικών του Παλαιών Πατρών κρατούντος την σημαίαν της ελευθερίας». Σύμφωνα με το ίδιο δημοσίευμα η αναπαράσταση αυτή έγινε δεκτή με επιδοκιμασία, διότι το ομοίωμα του Γερμανού θεωρήθηκε ότι απέδιδε δικαιοσύνη στην Εκκλησία και το ρόλο της. *Αιών* 26 Μαρτίου 1860. Στους επίσημους εορτασμούς στην Αθήνα, αναφορά στον Γρηγόριο Ε' γίνεται κοινός τόπος στους επίσημους εορτασμούς μόνο μετά τα 1871.

των οστών φαίνεται να αποτελεί το αποκορύφωμα της διαδικασίας αποκατάστασης του Πατριάρχη στο εθνικό πάνθεον που είχε ξεκινήσει με την πρόταση ανέγερσης μνημείου το 1862.⁴⁶ Στο πλαίσιο αυτής της πρωτοβουλίας, η οποία τελικά ολοκληρώθηκε δέκα χρόνια αργότερα, είχε ήδη γίνει πρόταση για την ανακομιδή των οστών χωρίς όμως συνέχεια.⁴⁷

Ωστόσο, η σύνδεση της ανακομιδής των οστών με τον εορτασμό της πεντηκονταετηρίδας της Επανάστασης προσέδιδε ισχυρότερο συμβολικό βάρος καθώς προσέφερε τη δυνατότητα μιας πολύπλευρης διαχείρισης του παρελθόντος κατά την Επανάσταση, αλλά και του παρόντος και του μέλλοντος του ελληνικού κράτους. Η επιστροφή των λειψάνων στην «ελευθερωμένη πατρίδα» παρουσιάστηκε ως ένα ταξίδι προς την ελευθερία του ίδιου του πατριάρχη που ήταν σε θέση, σα να ήταν ζωντανός, να μοιραστεί τη χαρά για την απελευθέρωση της Ελλάδας.⁴⁸ Η μετακομιδή των οστών και η ταφή του πατριάρχη στην Ελλάδα επισφράγιζε την αναγνώριση της θυσίας του και ταυτόχρονα βεβαίωνε ότι αυτή δεν υπήρξε μάταιη. Μέσα από τη τελετουργία της μετακομιδής των οστών η ιστορία του μαρτυρίου του πατριάρχη, η θανάτωσή του στα χέρια των Οθωμανών, ο φημολογούμενος χλευασμός του σώματός του από μουσουλμάνους και εβραίους, η ανέλπιστα ανεύρεση του νεκρού σώματος, η μεταφορά του στην Οδησό και η εκεί ταφή του, απέκτησαν νέο νόημα στο εθνικό αφήγημα επιτρέποντας την εδραίωση του πατριάρχη στον κατάλογο των εθνομαρτύρων.⁴⁹

46. Βλ. Α. Κουταντζόγλου, *Ta περί του τάφου του Πατριάρχου Γρηγορίου του Ε' και η περί τούτου επιστολή του Α. Ραγκαβή και κρίσις ταύτης υπό του αρχιτέκτονος Α. Κουταντζόγλου*, Αθήνα 1875, σ. 7-8· Τ. Κανδηλώρος, *ό.π.*

47. Πιλάβιος, *ό.π.*, 108. Τελικά τα χρέηματα που συνέλεξε η επιτροπή που συστάθηκε για την κατασκευή μνημείου στον Πατριάρχη διοχετεύθηκαν στην κατασκευή σαρκοφάγου που σχεδιάστηκε από τον Α. Κουταντζόγλου και τοποθετήθηκε στη Μητρόπολη Αθηνών το 1875. Η κύρια αναπαράσταση στο τοίχωμα της σαρκοφάγου αφορούσε τη μετακομιδή των οστών, επιλογή που προκάλεσε τη διαμαρτυρία του Α. Ραγκαβή που πίστευε ότι αυτή θα έπρεπε να απεικονίζει τον απαγχονισμό του Γρηγορίου. Α. Κουταντζόγλου, *ό.π.*, Μυκονιάτης, *ό.π.*

48. Αυτό ακριβώς ήταν το επιχείρημα του Γ. Αγγελόπουλου και του Μητροπολίτη Θεόφιλου που εμφανίζεται στην αίτησή τους προς την Ελληνική Βουλή, *ό.π.*, σ. 109. Το επιχείρημα πάντως υιοθετήθηκε και από μερίδα του Τύπου όπως ενδεικτικά μαρτυρεί το παρακάτω απόσπασμα: «Εξ Οδησού το πλοίον κατέπλευσεν εις Κωνσταντινούπολιν, όπου ο μετακομιζόμενος υπέστη τον δι' αγχόνης θάνατον υπό των υιών της 'Αγαρ. Πόσον ηγάλλετο διότι ελεύθερα τέκνα του, αντί ισραηλιτών, έφερον αυτόν και πόσον, ίσως εθλίβετο διότι ο θρόνος του υποκύπτει εισέτι εις το μαστίγιον του κυριάρχου!», *Εθνοφύλαξ*, 15 Απριλίου 1871.

49. Η τοποθέτηση του Γρηγορίου στον κατάλογο των εθνομαρτύρων ήταν σχετικά πρόσφατη και εμφανίζεται στον πρόλογο της έκδοσης δίτομου έργου στο οποίο ο ανεψιός του Γ. Αγγελόπουλος συνέλεξε όλα τα κείμενα που αφορούσαν τον Πατριάρχη (Γ. Γ. Παπαδόπουλος - Γ. Π. Αγγελόπουλος, *Ta κατά τον αιόδιμον... Γρηγόριον τον Ε'*, τ. Α' - Β',

Η κίνηση αυτή που επικυρώνει πανηγυρικά την εθνική αποκατάσταση του Γρηγορίου αποτελούσε το επιστέγασμα μιας πορείας που είχε ξεκινήσει στις αρχές της δεκαετίας του 1860.⁵⁰

Πάντως, δεν θα έπρεπε να μείνει κανείς με την εντύπωση ότι τα λείψανα του πατριάρχη είχαν εγγενές νόημα. Είναι γνωστό ότι οι συμβολοποιήσεις αποτελούν εξαιρετικά σύνθετες διαδικασίες κοινωνικής κατασκευής, μέσα από τις οποίες αντικείμενα, ανάμεσά τους και τα ανθρώπινα κατάλοιπα, αποκτούν νόημα με διαφορετικούς και ενίοτε αντιθετικούς τρόπους.⁵¹ Ούτε, από την άλλη πλευρά υπήρξε πρωτοφανής η χρήση αντικειμένων που επιχειρούσαν συμβολικά να αναδείξουν το νόημα της εθνικής επετείου. Όπως ήδη σημειώσαμε, κατά τους μέχρι τότε εορτασμούς της επετείου της Επανάστασης δεν ήταν άγνω-

Αθήνα 1865-66). Είχε προηγηθεί η έκδοση ενός τόμου με ανάλογο περιεχόμενο το 1863. Βλ. Γ. Αγγελόπουλου (επιμ.), *Σύλλογή εκ των γραφέντων και παραδοθέντων περί του Οικουμενικού Πατριάρχου Γρηγορίου Ε΄*, Αθήνα 1863. Μέχρι τότε ο Γρηγόριος κατατασσόταν στους πρωτομάρτυρες ή τους ισαπόστολους, κατηγορίες που προέρχονταν από τη θρησκευτική αντίληψη του μαρτυρίου χωρίς να έχουν εθνικές συνδηλώσεις. Βλ. Γιώργος Τζεδόπουλος, «Νεομάρτυρες, εθνο-μάρτυρες, κρυπτο-χριστιανοί: Ομολογία και απόκρυψη στην εθνική ιστοριογραφία του 19ου αιώνα», υπό έκδοση στον επόμενο τόμο του *Μνήμονα*.

50. Κατά τη δεκαετία του 1860 πυκνώνουν οι ενδείξεις αυξημένου ενδιαφέροντος για το πρόσωπο του Πατριάρχη που αποτελούν πρόκριμα για την εθνική αποκατάσταση του Γρηγορίου. Η επίσημη αποδοχή της πρότασης κατασκευής μνημείου στη μνήμη του από το Ελληνικό κράτος στα 1862 αποτελεί την περισσότερο γνωστή πρωτοβουλία προς την κατεύθυνση αυτή αλλά δεν ήταν η μόνη. Ενδεικτική είναι επίσης η υπόθεση της ανακάλυψης της μοναδικής εικόνας του, που βρισκόταν αναρτημένη στην οικία του καθηγητή στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας Λάνδερερ, από τον Γ. Αγγελόπουλο. Ο Αγγελόπουλος ζήτησε την εικόνα του Γρηγορίου για να παραγγείλει αντίγραφή της και να τα διανείμει σε προσωπικούς φίλους και συγγενείς αλλά η ζήτηση που εκδηλώθηκε ήταν τόσο μεγάλη, όπως ισχυρίζεται ο ίδιος, που πρότεινε στον Υπουργό των Στρατιωτικών, τον Φεβρουάριο του 1861, να αναλάβει το κράτος την έκδοση της εικόνας για την ενίσχυση του Ταμείου των χηρών και των ορφανών του Β. Στρατού Ξηράς. Παρά τη σύμφωνη γνώμη του Υπουργού η υπόθεση δεν ολοκληρώθηκε. Βλ. Γ. Αγγελόπουλος, *ό.π.*, σ. η' - ια'.

51. Είναι γνωστή για παράδειγμα η χρήση των οστών των αγίων και μαρτύρων στο παρελθόν στην τόνωση του θρησκευτικού αισθήματος των πιστών. Η εκταφή χιλιάδων νεκρών από το νεκροταφείο του Ισανσέν στα 1781 αποδίδεται στη σύνδεση των λειψάνων με την αρρώστια και τις νέες αντιλήψεις για την υγιεινή που εμφανίστηκαν κατά τον 18ο αιώνα ανατρέποντας μια παράδοση αιώνων. Βλ. Φ. Αριές, *Λοκίμια για τον θάνατο στη Δύση*, Αθήνα 1988, σ. 124-136. Η εκταφή των λειψάνων καλογοραίων και η έκθεσή τους σε κοινή θέα κατά τη διάρκεια του ισπανικού Εμφυλίου πολέμου αποτελεί ένα διαφορετικό παράδειγμα της συμβολικής χρήσης των λειψάνων. Υπογραμμίζοντας το αντικληρικαλικό τους φρόνημα οι δημοκρατικοί άσκησαν συστηματικά την πρακτική αυτή όχι μόνο ως κίνηση απονομιμοποίησης της καθολικής εκκλησίας αλλά και ως έκφραση απελευθέρωσης από ένα ισχυρό παρελθόν που στηριζόταν στην ευσέβεια. Βλ. Β. Lincoln, *Discourse and the Construction of Society. Comparative Studies of Myth, Ritual and Classification*, Οξφόρδη 1989, σ. 103-130.

στη η χρήση αψίδων, σημαίων και επιγραμμάτων. Αυτό που ενδιαφέρει, συνεπώς, είναι να κατανοήσουμε τις συμβολικές δυνατότητες που απελευθέρωσε η χρήση των οστών του πατριάρχη μέσα στην ίδια την τελετή.

Ο εορτασμός της πεντηκονταετηρίδας είχε ως κύριο θέμα την προβολή της εθνικής ενότητας, που η ολοκλήρωσή της εξακολουθούσε να αποτελεί ένα ζητούμενο. Αναφέρομαι εδώ στη γνωστή υπόθεση της αλυτρωτικής επιθυμίας, η εκπλήρωση της οποίας θα έλυνε, υποτίθεται, όλα τα προβλήματα.⁵² Στο πλαίσιο αυτό ισχυρή θέση είχε και η προβολή της σύμπτωσης «Ελληνισμού» και «Ορθοδοξίας» η οποία τονίσθηκε ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της τελετής. Αναφέρομαι επίσης στην εδραίωση ενός πολιτικού λεξιλογίου που ήθελε τις πολιτικές αντιπαραθέσεις να ισοδυναμούν με την άρνηση της εθνικής ενότητας. Τριάντα πέντε περίπου χρόνια μετά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους, η εθνική ενότητα εξακολουθούσε να αποτελεί ένα ζητούμενο ιδανικό, την εκπλήρωση του οποίου εμπόδιζαν, όπως συχνά αναφερόταν, ο «φατριασμός» και η εξυπηρέτηση μερικών κομματικών συμφερόντων.

Μέσα στο κλίμα αυτό, και με αφορμή την επέτειο της πεντηκονταετηρίδας της Επανάστασης, το σώμα του Γρηγορίου εμφανίσθηκε ως σύμβολο ενός ορθόδοξου έθνους που δεν έχει ξεχάσει την αποστολή του.⁵³ Ο νεκρός πατριάρχης μπορούσε να σηκώσει το βάρος ενός «αδέσμευτου» εθνικού ήρωα με την έννοια ότι δεν είχε συνδεθεί —πώς θα μπορούσε άλλωστε— με κάποια από τις αντιμαχόμενες παρατάξεις κατά την περίοδο της Επανάστασης.⁵⁴ Ταυτόχρονα όμως ο ίδιος αποκαθίσταται ως μέρος της Ελληνικής Επανάστασης, από την οποία ήταν απών, και εμφανίζεται ως πρωτεργάτης του αγώνα αλλά και ως οιοσεί σύμβολο των αλυτρωτικών επιθυμιών.⁵⁵ Δεν έχει σημασία αν πράγματι

52. «Μόνη λοιπόν διόρθωσις των κακώς κειμένων είναι η πραγματοποίησις της Μεγάλης Ιδέας ην ήδη χλευάζετε. Ταύτην δε ήδη πρέπει να λάβετε όσον τάχιστα επ' όψιν εκτελούντες αυτήν. Ο καιρός σπεύδει». Αυτά διακήρυσσε η *Επιλεκτική*, απευθυνόμενη προς τις Δυνάμεις σε κύριο άρθρο της στις 28 Απριλίου του 1870.

53. Είναι χαρακτηριστικό ότι την ίδια περίοδο έγιναν προσπάθειες για την αγιοποίηση του Γρηγορίου που όμως δεν απέδωσαν διότι υπήρξαν σημαντικές αντιρρήσεις στην Σύνοδο. Η αγιοποίηση του Πατριάρχη είχε προταθεί για πρώτη φορά στα 1823 στις αρχές της Επανάστασης. Επρόκειτο πάντως για ιδιωτική πρωτοβουλία την οποία ο τότε υπουργός της Θρησκείας μητροπολίτης Ανδρούσης Ιωσήφ την είχε απορρίψει με έμφραση. Βλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Προσπάθεια Αγιοποίησης Γρηγορίου Ε' κατά το 1823», *Ελληνική Δημοκρατία*, τχ. 147 (15 Μαρτίου 1954). Ας σημειωθεί ότι στα 1849 ο μητροπολίτης Αττικής είχε αρνηθεί την τέλεση μνημόσυνου για τον Πατριάρχη, απόφαση η οποία συνάντησε κάποιες αντιδράσεις. Βλ. Γ. Αγγελόπουλος, *ό.π.*, σ. 345-46.

54. «Ο μακρόθυμος Θεός ηρόδκησε να εξαποστείλη εις ημάς τους μικροψύχους τον οδηγόν της ελληνικής εθνεγερσίας οιοσεί ζώσαν εικόνα της μεγαλοουργού εκείνης γενεάς των γιγάντων του 1821», *Αλήθεια*, 20 Απριλίου 1871.

55. Προσφωνώντας τα λείψανα του Γρηγορίου κατά την ημέρα του εορτασμού ο μητροπολίτης Αθηνών σκιαγράφησε με τον ακόλουθο τρόπο την έναρξη της Επανάστασης:

η πολιτεία του Γρηγορίου επιβεβαίωσε αυτές τις ιδιότητες. Όπως έχει ήδη υποστηριχθεί, αρκεί η αχνή περιγραφή ενός προσώπου ή ενός συμβάντος και η αφαίρεση του ιστορικού πλαισίου μέσα στο οποίο έδρασαν ή ξετυλίχθηκαν, προκειμένου να εδραιωθούν συμβολικά στην κοινωνική μνήμη.⁵⁶ Πόσο μάλλον που, όπως φάνηκε, ο μαρτυρικός θάνατος του Γρηγορίου διέθετε ισχυρό συμβολικό βάρος και μπορούσε να παραγκωνίσει και την από μέρους του αποκήρυξη της Επανάστασης και τη δυσπιστία του προς τα νέα φιλοσοφικά ρεύματα και τις επικρίσεις του Κοραή για το πρόσωπό του. Η απάλειψη των αντιθέσεων του παρελθόντος καθιστά δυνατή την τοποθέτηση του Γρηγορίου δίπλα στον Ρήγα σα να επρόκειτο για τις δύο όψεις του ίδιου επαναστατικού νομίματος.⁵⁷

Πάντως, οι ιδιότητες που όψιμα αποδόθηκαν στον Γρηγόριο, ως σύμβολο εθνικής ενότητας, φαίνεται πως έγιναν ευρύτερα αποδεκτές και για το λόγο αυτό η απόφαση για τη μετακομιδή των οστών δεν συνάντησε αντιδράσεις. Στην πραγματικότητα η μετακομιδή των οστών και η συναίνεση που υπήρξε γύρω από αυτήν αποτελούν κάτι το μοναδικό στη μέχρι τότε ιστορία της επετείου. Στο παρελθόν, όταν επιχειρήθηκε κάτι ανάλογο είχαν δημιουργηθεί οξύτατες αντιδράσεις καθώς η συμβολοποίηση της Επανάστασης γύρω από ένα πρόσωπο εκλαμβάνονταν ως απόπειρα αποκλεισμού ή περιθωριοποίησης συγκεκριμένων περιοχών ή ομάδων από την Ιστορία της. Κατά τη διάρκεια της τελευταίας πρωθυπουργίας του, ο Κωλέττης επέβαλε την τέλεση του εορτασμού της επετείου στον τάφο του Καραϊσκάκη ξεσηκώνοντας μεγάλες αντιδράσεις κυρίως από Πελοποννήσιους. Με δεδομένες τις ισχυρές μνήμες του δεύτερου εμφυλίου και του ρόλου που έπαιξε ο Καραϊσκάκης σε αυτόν, η απόφαση του Κωλέττη θεωρήθηκε ως προσβολή των Πελοποννησίων και εξύμνηση των Ρουμελιωτών.⁵⁸ Λίγα χρόνια μετά τη μετακομιδή των οστών του Γρηγορίου, στα 1877, η μετακομιδή των οστών του Κοραή προσέφερε μια ανάλογη ευκαιρία χωρίς όμως ανταπόκριση. Παρότι οργανώθηκε ιδιαίτερη τελετή, ο χρόνος της οποίας περίπου συνέπιπτε με την επέτειο της Επανάστασης, καμία μέριμνα δεν υπήρξε για την ένταξή της στον ανάλογο εορτασμό.⁵⁹

«επάνω εις τον ιερόν εκείνον λόφον όπου ίσταται η αγία Μονή Λαύρας εκεί επάνω θεϊότατε πατριάρχα Γρηγόριε, ιερομόναχος ο αείμνηστος Π. Πατρών μητροπολίτης, ο συμπολίτης σου, ο ποτέ ιεροδιάκόνος σου και κατόπιν συνάδελφος και συλλειτουργός σου πρώτος ανταπεκρίθη εις τα ευγενή και γενναία αισθήματά Σου». *Εθνοφύλαξ*, 26 Απριλίου 1871.

56. Neil Jarman, *Material Conflicts. Parades and Visual Display in Northern Ireland*, Λονδίνο 1997, σ. 4-14.

57. Μια ανάλογη διεργασία θα επιτρέψει την ενσωμάτωση του Καποδίστρια στο εθνικό πάνθεον. Βλ. Κουλούρη - Λούκος, *ό.π.*

58. *Αιών*, 27 Μαρτίου 1846.

59. *Αλήθεια*, 8 Απριλίου 1877.

Μπορούμε να υποστηρίξουμε, συνεπώς, ότι η διαδικασία της μετακομιδής των οστών του Γρηγορίου συνδέθηκε εξ αρχής με τη σημασιοδότησή τους ως εθνικών κειμηλίων τα οποία κλήθηκαν να παίξουν ένα σημαντικό ρόλο στην επέτειο της πεντηκονταετηρίδας της Ελληνικής Επανάστασης. Αλλά η συμβολοποίηση των λειψάνων, όπως κάθε ανάλογη διαδικασία, δεν οδηγεί απαραίτητα στην εδραίωση του νοήματος που έχει επιλεγεί αλλά αφήνει πάντα χώρο για άλλες οικειοποιήσεις και νοηματικές εκδοχές. Στην περίπτωση των λειψάνων του Πατριάρχη η εθνική νοηματοδότηση των λειψάνων του Γρηγορίου δέχθηκε προκλήσεις από διαφορετικές πλευρές.

Η απόφαση της ελληνικής πολιτείας να μεταφέρει και να θάψει τα οστά του Γρηγορίου στην Αθήνα προέκυψε από την πεποίθηση ότι ο Πατριάρχης ήταν «Έλληνα το γένος» και συνεπώς εδικοιούτο να ταφεί στην Ελλάδα. Ας φαντασθούμε την έκπληξη και την αγανάκτηση που προκάλεσε στην Αθήνα το αίτημα της οθωμανικής κυβέρνησης που διεκδίκησε για λογαριασμό της τη σορό προβάλλοντας τον ισχυρισμό ότι τη στιγμή της θανάτωσής του ο Γρηγόριος ήταν Οθωμανός υπήκοος, συνεπώς η ίδια είχε το δικαίωμα να ζητήσει τη μετακομιδή των οστών του στην Κωνσταντινούπολη.⁶⁰ Το αίτημα αυτό, που δημιούργησε μια μικρή διπλωματική κρίση, δεν έγινε τελικά δεκτό από την τσαρική κυβέρνηση με το επιχείρημα ότι είχε ήδη δοθεί η άδεια μετακομιδής των οστών στην ελληνική κυβέρνηση και ότι, εν πάση περιπτώσει, ο τσάρος δεν μπορούσε να δυσαρεστήσει τον ανεψιό του που βρισκόταν στον ελληνικό θρόνο.⁶¹ Ανεξάρτητα πάντως από τη διπλωματική έκβαση του επεισοδίου, το οθωμανικό αίτημα προκάλυψε άμεσα το ίδιο το νόημα της ελληνικής επετείου. Η διεκδίκηση των οστών του Γρηγορίου από το ελληνικό κράτος υποδηλώνει ταυτόχρονα μια πράξη πρόκλησης απέναντι στην οθωμανική αυτοκρατορία. Διεκδικώντας «ό,τι της ανήκει», η χώρα δηλώνει τις προθέσεις της για το μέλλον. Αλλά η οθωμανική αυτοκρατορία δεν ήταν η ίδια πλέον με το δεσποτικό κράτος της εποχής της Επανάστασης. Αυτό τουλάχιστον επιχειρεί να υπογραμμίσει το οθωμανικό αίτημα. Η αποκατάσταση της μνήμης του Γρηγορίου μπορούσε να τοποθετηθεί εξίσου στο πλαίσιο μιας μεταρρυθμισμένης οθωμανικής αυτοκρατορίας, στην οποία η οθωμανική υπηκοότητα και η ισονομία αποτελούσαν σημεία σύγκλισης όλων των λαών της αυτοκρατορίας ανεξάρτητα από εθνικότητα.

Αλλά το οθωμανικό αίτημα δεν ήταν η μοναδική πηγή πρόκλησης στην εθνική σημασιοδότηση των λειψάνων του Γρηγορίου. Λίγο μετά την ανακοί-

60. «Η απαίτησις της Τουρκικής Εξουσίας προς λήψιν των λειψάνων του Πατριάρχου Γρηγορίου είναι εμπαιγμός προς τα θεία και προς τον ελληνισμόν», έγγραφο η *Επιλεκτική* της 6ης Απριλίου 1871.

61. *Ανάθημα*, 7 Απριλίου 1871.

νωση της απόφασης για τη μετακομιδή των οστών από την Οδησό, η εφημερίδα *Levant Herald* αμφισβήτησε την ταυτότητα του σώματος που τάφηκε στην Οδησό, προκαλώντας την άμεση αντίδραση ελληνικών εφημερίδων. Οι ιστορικοί της Επανάστασης, Τρικούπης, Φιλήμονας, Σπηλιάδης και άλλοι, επιστρατεύτηκαν αμέσως προκειμένου να ελεγχθεί η ανακρίβεια των ισχυρισμών του συντάκτη της εφημερίδας, που προκαλούσαν άμεσα τον εορτασμό της πεντηκονταετηρίδας και άφηναν εντελώς μετέωρο το νόημά της.⁶² Αν η σορός που θάφτηκε στην Οδησό δεν ανήκε στον Γρηγόριο, τότε η μετακομιδή των οστών αποτελούσε μια απάτη που εξέθετε τον ίδιο τον εορτασμό και το κύρος του ελληνικού κράτους, αλλά σε κάποιο βαθμό και την ίδια την Επανάσταση. Αυτή, ίσως, ήταν και η αιτία που δημοσιεύθηκαν στον Τύπο αποσπάσματα ιστορικών πονημάτων που περιέγραφαν τα συμβάντα της εκτέλεσης του Πατριάρχη και ό,τι την ακολούθησε, αλλά και σύντομα βιογραφικά του.⁶³

Η πιστοποίηση της ταυτότητας της σορού και η υπεράσπιση της μνήμης του Πατριάρχη δεν αφέθηκε μόνο στα κείμενα των ιστορικών αλλά αποτέλεσε και ένα από τα καθήκοντα της επιτροπής των κληρικών που παρέλαβε το σκήνωμα στην Οδησό. Η αποστολή συνέταξε εκτενή αναφορά σχετικά με την υποδοχή της στην Οδησό, το άνοιγμα του τάφου, την οργάνωση της δοξολογίας και τις δημόσιες εκδηλώσεις που έλαβαν χώρα στο ρωσικό λιμάνι πριν την αναχώρηση των λειψάνων για τον Πειραιά.⁶⁴ Στα τρία πρωτόκολλα που δημοσιεύθηκαν περιγράφονται με λεπτομέρειες ο εντοπισμός του τάφου και οι εργασίες που έγιναν προκειμένου να ανασυρθεί η λάρνακα με τα οστά, η παράδοση του σκηνώματος από τη ρωσική εκκλησία και τις αρχές της πόλης, καθώς και οι αντίστοιχες διαδικασίες παράδοσης των λειψάνων στις ελληνικές αρχές.⁶⁵ Ο αρχιεπίσκοπος Φθιώτιδας Καλλίνικος Καστόργης που συμμετείχε στην αποστολή, ήταν σε θέση, όπως ισχυρίστηκε, να αναγνωρίσει το πρόσωπο του Πατριάρχη κατά την εκταφή της σορού βεβαιώνοντας ότι αυτό, «μένει σχεδόν ειπείν εκείνο το πρόσωπον, όπερ το 1818 εν Κωνσταντινουπόλει απεχαιρέτισεν [ο Φθιώτιδος] απερχόμενος εις την τότε ακμάζουσαν της Χίου σχολήν».⁶⁶ Αυ-

62. Ό.π.

63. *Αλήθεια*, 15 Απριλίου 1871, *Αμάθεια*, 22 Μαΐου 1871.

64. *Αιών*, 22 Απριλίου 1871.

65. Ό.π. Υπάρχει τέλος πράξη αυτοψίας, με την οποία πιστοποιείται η κατάσταση των οστών λίγο πριν την τοποθέτησή τους στο παρεκκλήσι του μητροπολιτικού ναού Αθηνών. Η τελική αυτή αυτοψία, που δεν επιβεβαιώνει τις πρώτες εκτιμήσεις, έγινε ενώπιον του βασιλικού ζεύγους, του πρωθυπουργού Α. Κουμουνδούρου, του Προέδρου της Ελληνικής Βουλής Κ. Λομβάρδου και του υπουργικού συμβουλίου. Κατά τη διάνοιξη και ψηλάφηση του λειψάνου από τον αρχιεπίσκοπο Σύρου μέρη των λειψάνων διανεμήθηκαν στους παρόντες υπουργούς και το βασιλικό ζεύγος. Η βασίλισσα έλαβε ένα δόντι και οι υπουργοί μισράστηκαν ό,τι απέμεινε από τη γενειάδα του Γρηγορίου. *Νεολόγος*, 8/20 Μαΐου 1871.

66. *Νεολόγος*, 8/20 Μαΐου 1871.

τός ο ισχυρισμός κρίνεται υπερβολικός. Σύμφωνα με τις πρώτες εντυπώσεις, που μάλλον οφείλονταν σε συναισθηματική φόρτιση, κατά τη στιγμή της εκταφής το σώμα του πατριάρχη ήταν ανέπαφο καθώς τα μέλη δεν είχαν αποκολληθεί ενώ η φθορά αφορούσε μόνο την αρχιερατική στολή του πατριάρχη.⁶⁷ Αργότερα, η εκτίμηση αυτή μετριάστηκε αλλά οι πρώτες εντυπώσεις κυκλοφόρησαν με ταχύτητα δημιουργώντας μάλιστα ευφορία στην Αθήνα:

«Ουχί τα οστά ἀλλ' ολόκληρον το σώμα του οσιομάρτυρος Πατριάρχου Γρηγορίου διεσώθη. [...] Η ευτυχής περίστασις αὐτή θα διασκεδάσῃ ἐκ θεμελίων πάσαν περὶ τῆς ταυτότητος αὐτοῦ ἀμφισβήτησιν· διότι ἐπιζώσιν ἐτι οἱ σύγχρονοι καὶ γνωρίζαντες τὸν πατριάρχη· καὶ μεθ' ὅλην δε τὴν ἀλλοίωσιν ἤν, βεβαίως, θα υπέστη ἡ μορφή του σώματος δύσκολον δὲν εἶναι νὰ ἀναγνωρισθῆ τούτο, ἐξ ἄλλων σημείων, οἷον ἐκ τοῦ ἀναστήματος, ἐκ τοῦ μετώπου καὶ ἐκ τοῦ καθόλου τύπου τῆς μορφῆς του προσώπου αὐτοῦ».⁶⁸

Οι φήμες για την κατάσταση του λειψάνου, που διαδόθηκαν γρήγορα στην Οδησό και συνόδευσαν το λείψανο στην Αθήνα, απαιτούσαν μια ερμηνεία, η οποία εύκολα στηρίχθηκε στην παρέμβαση της θείας πρόνοιας. Εκ πρώτης όψεως το επιχείρημα έμοιαζε ατράνταχτο. Η θεία πρόνοια μερίμνησε για τη διατήρηση του λειψάνου ενός πατριάρχη που μαρτύρησε για την αληθινή πίστη, όπως ακριβώς μερίμνησε για τον εντοπισμό του σώματος του πατριάρχη στο Βόσπορο, λίγο μετά τη θανάτωσή του, από χριστιανικό πλοίο και τη μεταφορά του στην Οδησό. Ταυτόχρονα, όμως, η επίκληση της θείας πρόνοιας ως κύριας δύναμης της Ιστορίας άφηνε πολλά περιθώρια για ερμηνείες που ξεπερνούσαν σαφώς τα όρια του νοήματος που έθετε ο εορτασμός της εθνικής επετείου. Αν η διατήρηση των οστών υπήρξε έργο της θείας πρόνοιας, μήπως το ίδιο ίσχυε και για την αναγέννηση της Ελλάδας; Το θέμα έθεσε με έντονο τρόπο η εφημερίδα *Ίρις* του Βουκουρεστίου, επιχειρώντας να εξηγήσει στους αγνώστες της την κατάσταση των λειψάνων:

«Πώς εξηγείται το φαινόμενον τούτο; Αλλά [και] πώς εξηγείται ἡ ἐξοδος τῆς Ελλάδος ἐκ τοῦ τάφου σώας καὶ ἀκεραίας μετὰ ἀπὸ τετρακοσίων ἐτῶν ταφῆν τῆς ἀπαντώμεν; Μωροὶ καὶ τυφλοὶ δὲν βλέπετε ὅτι οὔτε ἡ ἀνδρεία οὔτε ἡ αὐταπάρνησις οὔτε ἡ πατριωτισμὸς ἔσωσαν τὴν πατρίδα μας ἀλλὰ μόνη ἡ Θεία Πρόνοια! Δὲν βλέπετε ὅτι ἡ ἀνάστασις τῆς Ελλάδος ἦτο θαύμα Θεοῦ;... Δὲν βλέπετε ὅτι ἡ θεία πρόνοια ἠθέλησε νὰ διατηρήσῃ το λείψανον τοῦ πατριάρχου σώον καὶ ἀθικτον;».⁶⁹

67. «Ἀλλ' ὁποία υπήρξεν ἐκπληξίς πάντων καὶ ὀπόσου σεβασμοῦ αἰσθημα κατέλαβε τοὺς περιεστώτας ὅταν ἀντὶ οστών καὶ κόνεως εἶδον ολόκληρον τὸ σῶμα τοῦ ἀνωτάτου τῆς ἐκκλησίας ἀρχόντος». Σύμφωνα με τὴν ἴδια πηγὴ, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Φθιώτιδος δὲν μπόρεσε νὰ συγκρατηθεῖ καὶ ἔσπευσε νὰ ἀποκαλύψει τὸ πρόσωπο τοῦ λειψάνου ἀλλὰ τὸν ἐμπόδισαν οἱ παρευρισκόμενοι. *Αμύθητα*, 21 Ἀπριλίου 1871.

68. *Αἰών*, 15 Ἀπριλίου 1871.

69. Βλ. ἀναδημοσίευση τοῦ ἀρθροῦ στον *Αἰῶνα* τῆς 13ης Μαΐου 1871.

Δεν είναι στις προθέσεις μας να εκτιμήσουμε κατά πόσον αυτή η άποψη είχε ευρύτερη απήχηση. Το βέβαιο είναι ότι στο μέτρο που αμφισβητούσε ευθέως το νόημα της Ελληνικής Επανάστασης, προκάλεσε αίσθηση που δεν έμεινε αναπάντητη. Ο *Αιών*, που έφερε στην προσοχή του αθηναϊκού εγγράμματου κοινού το επίμαχο άρθρο, αρνήθηκε ευθέως την ισχύ της μεταφοράς:

«ατυχής όλως [η διατύπωση] ότι η Ελλάς εξήλθεν εκ του τάφου. Εν τω τάφω τίθενται οι νεκροί εκείνοι αφ' ων η ψυχή απέστη ολίτινες προσωρισμένοι εισί να αποβάλλωσιν επί τέλους και την εσχάτην μορφήν ήν είχεν η ύλη εξ ής συγκροτούντο. Η Ελλάς ουδέποτε απέθανε. Η Ελλάς κατεκτήθη, ετυραννήθη, εβασανίσθη, αλλά πάντοτε διέσωσε την ψυχήν αυτής... Η Ελλάς υπάρχει σήμεραν διότι εις τα τέκνα αυτής υπήρξε ανδρεία, αυταπάρνησις, και πατριωτισμός».⁷⁰

Μέχρι τώρα υποστηρίζαμε ότι η συμβολική χρήση των λειψάνων του Γρηγορίου είχε ως στόχο να μνημονεύσει την Επανάσταση ως συμβάν μαρτυρικό και ταυτόχρονα ανολοκλήρωτο και να προβάλλει την ανάγκη της εθνικής ενότητας επάνω από κομματικές έριδες και αντιπαλότητες. Ωστόσο, η εθνική νοηματοδότηση των λειψάνων του πατριάρχη άφησε πολλά περιθώρια για διαφορετικές εκδοχές που προκαλούσαν άμεσα το κυρίαρχο νόημα που επιχειρήθηκε να αποδοθεί στο λείψανο του Γρηγορίου. Στη συνέχεια θα εξετάσουμε σε ποιό βαθμό η μορφή της τελετής της πεντηκονταετηρίδας υπήρξε καθοριστική στη συμβολοποίηση των λειψάνων του πατριάρχη, υπό την έννοια της οργάνωσης και μεταφοράς συγκεκριμένων νοημάτων σχετικά με τα λείψανα και τον πατριάρχη αλλά και τις αντιδράσεις του κοινού σε αυτά. Η μορφή της τελετής συμπυκνώνει τις συμβολικές συνδηλώσεις της μετακομιδής των οστών που δεν περιορίζονται μόνο στο παρελθόν και την προσωπικότητα του Γρηγορίου αλλά αφορούν άμεσα και το παρόν μέσα στο οποίο τελέστηκε. Στο σημείο αυτό οι νομιμοποιητικές προθέσεις της πολιτικής εξουσίας γίνονται περισσότερο ανάγλυφες, καθώς συνδέονται με τον έλεγχο μιας ουσιώδους συμβολικής συνδηλώσεως που εμφανίζει την πολιτική και κυρίως την πολιτειακή ηγεσία του τόπου ως τη φυσική συνέχεια της ίδιας της Επανάστασης, ή, ακόμα ακριβέστερα, ως τη δικαίωσή της.

Αυτή η σχέση, που δεν ήταν πάντως πρωτοφανής, προκύπτει από την οργάνωση της πομπής της μετακομιδής η οποία περιστράφηκε εξ αρχής γύρω από δύο πόλους. Ο πρώτος πόλος ήταν τα λείψανα του πατριάρχη. Ο δεύτερος ήταν η ενότητα της κρατικής εξουσίας και η προεξάρχουσα θέση του βασιλιά Γεωργίου ως εκπροσώπου της. Η τελετή οργάνωθηκε ως δημόσιο θέαμα προκειμένου να αναδειχθεί η κρατική συνοχή και το βασιλικό μεγαλείο.

Οι λεπτομέρειες της οργάνωσης της πομπής και της πορείας της μας είναι γνωστές τόσο από το επίσημο πρόγραμμα που δημοσιεύθηκε στον Τύπο όσο

70. *Αιών*, ό.π.

και από τις ανταποκρίσεις της ημέρας του εορτασμού.⁷¹ Επρόκειτο για μια πρωτοφανή τελετή. «Ουδέποτε είδομεν εν Αθήναις καλλιτέραν τάξιν», σημείωσε ο ανταποκριτής του *Εθνοφύλακα*.⁷² Σύμφωνα με το πρόγραμμα, η πομπή θα χωριζόταν σε τρία τμήματα. Στην κεφαλή της βρισκόταν η έφιππη χωροφυλακή, η μπάντα της φρουράς των Αθηνών και μια ίλη ιππικού. Λίγο πιο πίσω ακολουθούσε μια ομάδα αποτελούμενη από στρατιωτικούς και πολιτικούς βετεράνους της Επανάστασης. Ένα τμήμα πεζικού, η βασιλική αυλή, τα εξαπτέρυγα των ναών της Αθήνας, οι ιερείς και ο μητροπολίτης Αθηνών έκλειναν το πρώτο τμήμα της πομπής. Σε μικρή απόσταση ακολουθούσε η άμαξα με τη λάρνακα που περιείχε τα λείψανα του πατριάρχη και αμέσως μετά ο βασιλιάς συνοδευόμενος από το επιτελείο του, το υπουργικό συμβούλιο και το προεδρείο της Βουλής. Έπονταν οι βουλευτές και η στρατιωτική ηγεσία, ο δήμαρχος Αθηναίων με το δημοτικό συμβούλιο, επιτροπή από τη Δημητσάνα, τη γενέτειρα του πατριάρχη, οι γραμματείς των υπουργείων, οι καθηγητές των γυμνασίων, οι ομοίβαθοί τους δημόσιοι υπάλληλοι, οι δικηγόροι των Αθηνών, οι ιππότες του τάγματος του Σωτήρα, τα μέλη του εμπορικού επιμελητηρίου, οι επίτροποι των εκκλησιών και οι διευθυντές των εκπαιδευτικών καταστημάτων.⁷³

Η τελετή εμφανίζεται ως η στιγμή εκείνη όπου το παρελθόν και το παρόν συνδέονται πέρα από κάθε αμφιβολία, όπου η διάκριση ανάμεσα στους δύο χρόνους καταλύεται προσωρινά. Η τάξη της πομπής αναπαριστά τον ιστορικό χρόνο σε μια φυσική ροή που συνδέει το παρελθόν με το παρόν μέσα από τη φυσική εκπροσώπησή τους. Μέσα στην τάξη της πομπής η ετερότητα του παρελθόντος καταλύθηκε, η προβολή του στο παρόν οργανώθηκε γύρω από μια ομάδα συμβάντων με εγγενές, υποτίθεται, εθνικό νόημα, και οι πολιτικές και κοινωνικές αντιθέσεις που εκδηλώθηκαν στη διάρκεια της Επανάστασης αποσιωπήθηκαν εντελώς. Η ένδοξη ιστορία της Επανάστασης εκπροσωπήθηκε από τους σαράντα περίπου επιζώντες αγωνιστές, «οι πλείονες στηριζόμενοι επί βακτηριών, ή επί του βραχίονος της νεότητος πολιοί την τρίχα και κύπτοντες υπό το διπλούν βάρος των χρόνων και των αγώνων, τινές δε εξ αυτών προς αντίθεσιν βεβαίως μη τιμώνσαν την νεωτέραν γενεάν πενιχρά ενδύματα φέροντες αλλ' επί του στήθους στίλβον το αριστείον των προς την πατρίδα εκδουλεύσεων...».⁷⁴ Στην κεφαλή τους βάδιζε ο Γεώργιος Ψύλλας, ο μόνος από τους δύο επιζώντες αντιπροσώπους της Εθνοσυνελεύσεως της Επιδάουρου που διέμενε στην Αθήνα, επιδεικνύοντας το αργυρό νόμισμα της πρώτης Εθνοσυνέ-

71. *Αιών*, 22 Απριλίου 1871, *Αλήθεια*, 24 Απριλίου 1871.

72. *Εθνοφύλαξ*, 26 Απριλίου 1871.

73. *Αλήθεια*, 22 Απριλίου 1871.

74. *Αιών*, 27 Απριλίου 1871.

λευσης. Τα «επιτεύγματα» του ελληνικού κράτους, δηλαδή η δημιουργία ενός κρατικού μηχανισμού και η δημιουργία αντιπροσωπευτικών θεσμών, εκπροσωπούνται και αυτά μέσα από φυσικούς εκπροσώπους στο εσωτερικό της πομπής.

Η αναπαράσταση της ιστορικής συνέχειας μέσα στην πομπή είχε, ωστόσο, το βάρος στο κέντρο της. Εκεί βρίσκεται καταρχήν το φορείο με τα οστά του πατριάρχη, περιτριγυρισμένο από κληρικούς που κρατούσαν τις τέσσαρες άκρες του λευκόχρυσου πέπλου που σκέπαζε τη λάρνακα. Ως ζωντανή υπόμνηση των θυσιών η νοερή παρουσία του Γρηγορίου είναι ιδιαίτερα αισθητή. Η όλη τελετή προσέφερε την ευκαιρία για τη δημόσια εξύμνηση του πατριάρχη και της εκκλησίας κατά την έκρηξη της Επανάστασης και συνεπώς πρόβαλε τη διασύνδεση της ορθόδοξης πίστης με το κοσμικό κράτος. Αν η ορθόδοξη πίστη υπήρξε η «κιβωτός του γένους», το ελληνικό κράτος ήταν το κέντρο του ελληνισμού και το μέσο της εκπλήρωσης των πόθων του. Ο μητροπολίτης Αθηνών Θεόφιλος που προσφώνησε το λείψανο κατά την άφιξή του στο σταθμό της Αθήνας μνημονεύοντας το μαρτύριο του πατριάρχη, τον αναγόρευσε πρωτοεργάτη της Επανάστασης και την εκκλησία κύριο πρωταγωνιστή της και υπογράμμισε ότι η μετακομιδή των οστών γίνεται στην πατρώα γη που ήταν πλέον ελεύθερη.⁷⁵

Η σχέση παρόντος-παρελθόντος και η διαχείρισή της στο επίπεδο της πομπής στηρίζεται πάντως σε λεπτές ισορροπίες. Αναμφίβολα η πρόθεση των οργανωτών ήταν η εξύμνηση του εθνικού παρελθόντος, η προβολή του στη συλλογική μνήμη και η εδραίωση ενός συγκεκριμένου νοήματος γι' αυτό. Όμως, δίπλα σε αυτό προβάλλει ανάγλυφη η πρόθεση της προβολής, όχι μόνο των «επιτευγμάτων» του νέου κράτους, αλλά κυρίως του προσώπου εκείνου που το εκπροσωπεί πολιτειακά, δηλαδή του βασιλιά Γεωργίου Α', το οποίο αποτελεί το δεύτερο κύριο πόλο της τελετής. Ο βασιλιάς είναι αυτός που, σύμφωνα με το μητροπολίτη Αθηνών Θεόφιλο, υποδεχόμενος τα οστά του μάρτυρα πατριάρχη, «στεφανώνει απαξάπαντας τους υπέρ πίστεως και πατρίδος σφαγιασθέντας, καρατομηθέντας, απαγχονισθέντας, ανασκολοπισθέντας, κρεουργηθέντας, και ακρωτηριασθέντας», αλλά και όλους τους «πεσόντας εις τον αγώνα».⁷⁶ Το γεγονός ότι είναι κοσμικός άρχοντας δεν αλλάζει την εικόνα. Αντίθετα φαίνεται να πιστοποιεί μέσα από την ίδια την τελετή πως ένας κοσμικός άρχοντας συνεχίζει το έργο της ορθόδοξης θρησκευτικής ηγεσίας, η οποία διαφύλαξε το γένος σε δύσκολους καιρούς και τώρα παραδίδει τη σκυτάλη στη συνέχειά της, δηλαδή το ελληνικό εθνικό κράτος και το νόμιμο ηγεμόνα του.

Η προβολή του προσώπου του βασιλιά κατά τον εορτασμό της πεντηκονταετηρίδας προκύπτει από πολλές πλευρές. Πρέπει ήδη να έχει προκαλέσει

75. *Εθνοφύλαξ*, 26 Απριλίου 1871.

76. *Αιών*, 27 Απριλίου 1871.

εντύπωση στον αναγνώστη ότι η εορτή της πεντηκονταετηρίδας έγινε στις 25 Απριλίου αντί της 10ης Απριλίου που είχε αρχικά προγραμματιστεί. Εν μέρει η καθυστέρηση φαίνεται να οφείλεται στις δυσκολίες του εγχειρήματος της μετακομιδής, όπως τουλάχιστον υποστηρίζουν πηγές της εποχής.⁷⁷ Αλλά ο ισχυρισμός ότι η δεκαήμερη καθυστέρηση που μεσολάβησε ανάμεσα στην άφιξη των λειψάνων στον Πειραιά και την πομπή της μετακομιδής των λειψάνων στη Μητρόπολη Αθηνών οφείλεται στην έλλειψη προετοιμασίας δεν φαίνεται να ευσταθεί.⁷⁸ Η επιλογή της 25ης Απριλίου δεν ήταν καθόλου τυχαία αλλά συνδέεται με την αρχική πρόθεση του βασιλέα Γεωργίου να συνδυαστεί ο εορτασμός της εθνικής επετείου με αυτόν της ονομαστικής του εορτής. Η πρόθεση αυτή μάλιστα είχε εκδηλωθεί σχετικά νωρίς και σαφώς πριν την άφιξη των λειψάνων στην Ελλάδα.⁷⁹ Με τον τρόπο αυτό ο βασιλιάς επιθυμούσε να εξασφαλίσει ισότιμη συμμετοχή στον εορτασμό μαζί με τη μετακομιδή των οστών του Γρηγορίου και τον εορτασμό της Επανάστασης. Τελικά οι δύο εορτασμοί διαχωρίστηκαν. Η προσωπική εορτή του Γεωργίου εορτάσθηκε την 23η Απριλίου, ημέρα Παρασκευή, με δοξολογία στη Μητρόπολη και αργότερα με μεγάλη δεξίωση που παρέθεσε το βασιλικό ζεύγος στα ανάκτορα.⁸⁰ Αλλά μέσα στο εορταστικό κλίμα των ημερών η συμβολική σύνδεση των διαδοχικών εορτασμών παρέμεινε ισχυρή.

Η θέση του βασιλιά κατά την τελετή της μετακομιδής ήταν εξίσου κεντρική. Ο Γεώργιος εμφανίζεται ως εκπρόσωπος του εθνικού παρόντος που υποδέχεται το ένδοξο παρελθόν, συνεπώς ως η ενσάρκωση της ιστορικής συνέχειας, έτσι όπως περπατούσε λίγο πίσω από το φορείο με τη λάρνακα, μόνος αλλά ακολουθούμενος από την πολιτική ηγεσία του τόπου σε μικρή απόσταση. Αυτό που προβάλλεται είναι η σεμνότητα και η ταπεινοφροσύνη του απέναντι στο λείψανο του μάρτυρα και σε αυτούς που παρακολουθούν την πομπή. Ήταν εξάλλου από τους πρώτους που υποδέχτηκαν και προσκύνησαν τα οστά όταν αυτά έφθασαν στον Πειραιά. Ήταν πάλι παρών, φέροντας στολή στρατηγού του ελληνικού στρατού, σε περίοπτη θέση στην εκκλησία της Αγίας Τριάδας όταν τα οστά έφθασαν με το σιδηρόδρομο στην Αθήνα. Περπάτησε αμίλητος όλη την απόσταση από το Θησείο μέχρι τη Μητρόπολη ακολουθώντας το φορείο και μετέχοντας μιας δημόσιας πομπής όπως όλοι οι άλλοι. «Η θέα του βασιλέως και της βασιλίσσης πεζή επί τόσας ώρας βάδην και σχολαίως βαδιζόντων επέσυρε τον θαυμασμόν και την αφοσίωσιν των μυριαρίθμων θεατών», σημειώνει ο ανταποκριτής της *Αλήθειας*.⁸¹ Η εκδήλωση ευλάβειας του βασιλιά μάλιστα

77. Πιλάβιος, *ό.π.*, σ. 160.

78. *Ό.π.*

79. *Εθνοφύλαξ*, 9 Απριλίου 1871.

80. *Νεολόγος*, 1/13 Μαΐου 1871.

81. *Αλήθεια*, 26 Απριλίου 1871.

θεωρήθηκε ως ένα από τα στοιχεία της πομπής που συγκίνησαν βαθιά το πλήθος που την παρακολούθησε.⁸² Αναμενόμενη ήταν και η κεντρική θέση που είχε ο Γεώργιος κατά τη διάρκεια της δοξολογίας που ακολούθησε στο μητροπολιτικό ναό. Ο βασιλιάς βοήθησε προσωπικά στη μεταφορά της λάρνακας στο εσωτερικό του ναού και κατόπιν παρακολούθησε τη μακρά δοξολογία σε ειδικά τοποθετημένο θρόνο μέχρι το τέλος, οπότε και αποχώρησε με τη συνοδεία του στα Ανάκτορα.⁸³

Όλο αυτό το σκηνικό στήθηκε ως μια δημόσια εκδήλωση, απευθύνθηκε συνεπώς στο λαό, η παρουσία του οποίου κατέστησε τελικά την τελετή «μεγαλειώδη». Πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι για τη συμμετοχή του πλήθους στις εκδηλώσεις υπήρξε ιδιαίτερη μέριμνα παρά το γεγονός ότι το τυπικό της τελετής δεν προέβλεπε ρητά τη συμμετοχή του πλήθους στο σώμα της πορείας. Είναι χαρακτηριστικό ότι το πρόγραμμα της τελετής δημοσιεύθηκε στον Τύπο και η τελετή οργανώθηκε την Κυριακή 28 Απριλίου ημέρα αργίας. Αλλά ακόμη και για την περίπτωση που στη μικρή πρωτεύουσα των 60.000 περίπου κατοίκων η δημοσίευση του προγράμματος της τελετής και η συνεχής αρθογραφία στον Τύπο δεν ήταν αρκετά, φρόντισε το ίδιο το κράτος να υπενθυμίσει στους κατοίκους της Αθήνας το σημαντικό χαρακτήρα της τελετής και την ανάγκη της παρουσίας τους σε αυτήν. Την προηγούμενη της τελετής, «κανονιοβολισμοί συνεχείς και αδιάκοποι κωδωνοκρουσίου» προανήγγειλαν το επίσημο της ημέρας. Την ημέρα της τελετής, στις 5 π.μ. «ο δούπος εκατόν και μιας βολών απεδίωξαν τον γλυκερόν ύπνον από των βλεφάρων των ανθρώπων».⁸⁴ Για τους κατοίκους του Πειραιά φρόντισαν τα πολεμικά πλοία που ναυλοχούσαν στο λιμάνι. Η μεταφορά του λειψάνου από το θωρηκτό «Βασιλεύς Γεώργιος» στην αποβάθρα χαιρετίστηκε με άλλη σειρά κανονιοβολισμών. Οι κανονιοβολισμοί συνεχίστηκαν και κατά τη διάρκεια της πομπής της μετακομιδής στην Αθήνα. Από τη στιγμή που το λείψανο του πατριάρχη έφθασε στο σταθμό των Αθηνών, στο ύψος του Κεραμεικού, και άρχισε η πομπή προς τη Μητρόπολη, το κανόνι έβαλλε ανά λεπτό. Συνολικά 101 βολές ρίχτηκαν στη διάρκεια της πομπής από την Αγία Τριάδα μέχρι τη Μητρόπολη, ενώ σύμφωνα με μια πρόχειρη στατιστική που δημοσιεύθηκε στον Τύπο, κατά τη διάρκεια της τελετής της μετακομιδής των οστών εβλήθησαν συνολικά 501 βολές.⁸⁵

Αναμφίβολα η κρατική μέριμνα ήταν σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνη για τη συμμετοχή του κόσμου. Φαίνεται, πάντως, ότι αυτή ξεπέρασε κάθε προσδοκία καθώς στους εορτασμούς συμμετείχε και μεγάλος αριθμός επισκεπτών από τις

82. *Εθνοφύλαξ*, 26 Απριλίου 1871.

83. *Αιών*, 27 Απριλίου 1871.

84. *Νεολόγος*, 1/13 Μαΐου 1871.

85. *Νεολόγος*, 1/13 Μαΐου 1871.

επαρχίες.⁸⁶ Αν και το πλήθος στους δρόμους ήταν μεικτό, η παρουσία των γυναικών σε αυτό δεν ήταν τόσο αισθητή όσο ήταν στις βεράντες των σπιτιών από όπου παρακολουθούσαν την πομπή ντυμένες γιορτινά. Ως προς τα αριθμητικά μεγέθη, υπάρχουν εκτιμήσεις που ανέβαζαν τον αριθμό όσων παρακολούθησαν την τελετή στις 50.000, ένα νούμερο που δείχνει, έστω και κατά προσέγγιση, την επιτυχία του εορτασμού.⁸⁷ Οι διαθέσιμες περιγραφές του εορτασμού επικεντρώνονται στην πολυμορφία του πλήθους, στην πάνδημη υποδοχή των λειψάνων που συγκέντρωνε σε ένα τόπο διαφορετικές κοινωνικές ομάδες. Χρόνια αργότερα, όταν στην Αθήνα θα οργανωθούν μεγάλες διαδηλώσεις για το Μακεδονικό, η πομπή της μετακομιδής των οστών του Γρηγορίου θα αποτελεί ένα σημείο σύγκρισης και αναφοράς.⁸⁸ Σύμφωνα με μια περιγραφή κατά τη στιγμή της υποδοχής της λάρνακας στο σταθμό των Αθηνών:

«Μαγικήν όντως εικόναν, και την δυσκόλως χειρ ζωγράφου δύναται να μεταδώσει, παρίστα η περιοχή του σταθμού του σιδηροδρόμου. Οι πέριξ λοφίσκοι και ο λόφος των Νυμφών παρίσταν λαμπρότατον θέαμα ποικίλων χρωμάτων. Εκεί συνωθείτο ο πολυτάλαντος τραπέζιτης και ο άπορος χειρώναξ, εκεί η αριστοκράτις δέσποινα και η ηλιοκαμένη χωρική, ο πρεσβυτής μετά νέου, άπαντες αναμίξ ποικιλότατον αποτελούντες θέαμα».⁸⁹

Ανάλογη εικόνα προκύπτει και για τη συμμετοχή του κόσμου στον Πειραιά, κατά τη διάρκεια της περιφοράς της λάρνακας στους δρόμους της πόλης:

«Αι ευρείαι οδοί δι' αν διήλθεν η πομπή καθώς και πλατεία και οι πέριξ αυτής δρόμοι και οικία και υψώματα ήσαν κατειλημμένοι υπό θεατών σπευδόντων να ίδωσι το λειψανοφόρον κιβώτιον. Ούτε γέροντες, ούτε γυναίκες, ούτε βρέφη καθυστέρησαν να ίδωσι το συγκινητικόν θέαμα...».⁹⁰

86. «Ανά πάσαν ημέραν αφικνούνται εις Αθήνας όπως παρασταθώσιν εις τας τελετάς, πάσης τάξεως και επαγγέλματος άνθρωποι. Τα ξενοδοχεία επληρώθησαν και ουδέν δωμάτιον μένει κενόν, ώστε πολλοί κατώκησαν εις οίκους ιδιωτών. Κατά δε τα εκτεθέντα αι εορταί προαναγγέλλονται ου μόνον επίσημαι και λαμπραί και κατανυκτικά αλλά και πολυάνθρωποι», *Νεολόγος* 24/6 Μαΐου 1871.

87. *Νεολόγος*, 1/13 Μαΐου 1871.

88. Βλ. ενδεικτικά τη σχετική αναφορά κατά τις εκδηλώσεις στην κηδεία του Παύλου Μελά, *Ακρόπολις*, 23 Οκτωβρίου 1904.

89. Πιλάβιος, ό.π., σ. 161. Σύμφωνα με μία άλλη περιγραφή κατά τη διάρκεια της πομπής: «Πλήθος αμέτρητον λαού προηγείτο της συνοδείας και παρώδευε ταύτην. Όπως εννοήση τις την πληθύν των συμπορευομένων πολιτών, αρκεί να σημειώσωμεν, ότι πυκνότητον συνωθείτο πλήθος από του σταθμού του σιδηροδρόμου μέχρι της αρχής της οδού Σταδίου, και ότι ήν ήδη πλήρης η πλατεία Συντάγματος καθ' ην στιγμήν η την λάρνακα φέρουσα άμαξα μόλις εξήρχετο της πλατείας Ομονοίας. Εκτός των ασθενών και των μη δυναμένων να περπατήσωσι, πάντες οι κάτοικοι της πρωτεύουσας συνώδευον την προέλευσιν. Αι πλείστα των οικιών, όθεν η συνοδεία διήλθεν, ήσαν σημαιοστόλιστοι οι δ' εξώσται και τα παράθυρα αυτών πλήρη γυναικών κυριακά ενδύματα ενδεδυμένων», *Αιών*, 27 Απριλίου 1871.

90. *Αμάθεια*, 1 Μαΐου 1871.

Όμως η λαϊκή συμμετοχή στην τελετή αυτή φαίνεται πως ήταν για τους περισσότερους μια εμπειρία που τη χαρακτήριζε μια ισχυρή αμφισημία. Η διαχείριση των λειψάνων του πατριάρχη εγγράφεται σε μια δημόσια εκδήλωση που είχε εορταστικό χαρακτήρα. «Αι εορταί των Αθηνών», αυτός είναι ο τίτλος πολλών ανταποκρίσεων που σωστά συνδέουν την τελετή της μετακομιδής με τον εθνικό εορτασμό. Για τον ίδιο λόγο η εκκλησία φρόντισε έτσι ώστε η τελετή «έσται ουχί τελετή πένθιμος, τελετή κηδεύσεως, αλλά τελετή πανηγυρική».⁹¹ Στο πλαίσιο αυτό η νεκρή φύση του λειψάνου αίρεται, σχεδόν αποσιωπάται, προκειμένου να δώσει τη θέση της σε ένα άλλο συμβολισμό, αυτό της ζωής και της συνέχειας. Αλλά την ίδια στιγμή η ίδια η τελετή, παρότι ήταν ενταγμένη σε ένα εορταστικό πλαίσιο, δεν μπορούσε να αποσυνδεθεί από την πένθιμη διάσταση, καθώς αποτελούσε μια μεταχρονολογημένη κηδεία.

Συνεπώς, η τελετή κινήθηκε εξαρχής επάνω σε μια πολύ λεπτή γραμμή, αυτή που διαχώριζε τον επικήδειο χαρακτήρα της από την κοσμική, σχεδόν ενθουσιώδη μορφή, της εθνικής εορτής. Κατά τη διάρκεια της πομπής προς τη Μητρόπολη Αθηνών τονίσθηκε έντονα το θρησκευτικό στοιχείο, με ψαλμούς τροπαρίων και ευαγγελίων που έδιναν στην τελετή μια πένθιμη μορφή. Ο κόσμος που παρακολουθεί την πομπή κάνει το σταυρό του και αποκαλύπτεται, προβαίνει δηλαδή στις χειρονομίες απέναντι στο θάνατο που ήδη γνωρίζει.⁹² Πριν όμως φθάσει το σκήνωμα στον Κεραμεικό, η μπάντα παιάνιζε τον ύμνο του Σολωμού του αθάνατου της νέας Ελλάδος ποιητού και το ιπποτικόν άσμα του ιεροφάντορος των μουσών Α. Ραγκαβή» που «εζήραν το πνεύμα του αδιακόπως συρρέοντος πλήθους».⁹³ Όσοι συμμετείχαν είχαν εκλάβει την εορταστική σημασία της επετείου και παρίσταντο στην πομπή με τα γιορτινά τους ενδύματα.⁹⁴ Αυτή ακριβώς η αμφισημία της μορφής που πήρε η τελετή και οι συμβολικές της συνδηλώσεις εισπράττονται άμεσα από το ακροατήριο που την παρακολουθεί. Από τις διαθέσιμες περιγραφές προκύπτει ότι ο κοσμικός εθνικός ενθουσιασμός και η θρησκευτική ευλάβεια συνυπάρχουν. «Πάντες οι κάτοικοι της πρωτεύουσας, αστοί τε και παρεπιδημούντες παντός φύλου, την έκτην πρωινήν εγκαταλείποντες την πόλιν αθρόοι κατέσπευδον εις τον ενταύθα σταθμόν του σιδηροδρόμου».⁹⁵ «Τα εκατέρωθεν της σιδηροδρομικής οδού υψώματα

91. *Αιών*, 19 Απριλίου 1871.

92. «Από του εν Αθήναις σταθμού του σιδηροδρόμου μέχρι του καθεδρικού ναού εψάλη ο κανών της Αναστάσεως εξ 75 τροπαρίων αποτελούμενος. Τρία δε καθόλου το διάστημα ανεγνώσθησαν υπό αρχιερέων ευαγγέλια (Σ. Γ. δεήσεις λιτανείας) [...]. Αναγιγνωσκομένων δε τούτων η συνοδεία και το λείψανον δεν εβάδιζον, άπαντες δε ίσταντο ασκεπείς και απαύστως εποίουν το σημείον του σταυρού», *Αμάθεια*, 1 Μαΐου 1871.

93. *Νεολόγος*, ό.π.

94. *Αιών*, 27 Απριλίου, *Νεολόγος*, ό.π.

95. *Εθνοφύλαξ*, 26 Απριλίου 1871.

έγεμον ανθρώπων η δε αμαξωτή οδός, η άγουσα εκ Πειραιώς εις Αθήνας ήτο πλήρης ανθρώπων μεταβαινόντων εις την πρωτεύουσαν ίνα μετάσχωσι της πανδήμου χαράς», μας πληροφορεί μια ανταπόκριση,⁹⁶ ενώ μια άλλη υπογραμμίζει την «ευλάβεια του λαού» και την «επικρατούσαν καταναυκτικήν σιγήν καθ' όλην την πορείαν της συνοδείας» που «έφερον μεγαλείον τι έκτακτον».⁹⁷ Η πομπή φαίνεται πως προκάλεσε τέτοια συγκίνηση που «το πλήθος καθ' όλην την οδόν, ωσεί προσευχόμενον και επικαλούμενον την θείαν αντίληψιν εβάδιζε ήσυχον».⁹⁸ Αλλά οι εκτιμήσεις αυτές σχετικά με τα κίνητρα και τη συμπεριφορά του κοινού δεν αποκλείουν, το αντίθετο μάάλιστα, η συμμεροχή αυτή να υπήρξε προϊόν και άλλων παραγόντων. Η περιέργεια, και η προσμονή μιας δημόσιας τελετής «μεγαλοπρεπεστέρας και ανωτέρας πάσης περιγραφής όσων ποτέ εγένοντο εν Ελλάδι» δεν μπορούν να παραβλεφθούν. Το επιστέγασμα της επετείου ήταν ο μεγάλος εορτασμός που ακολούθησε την τελετή της μετακομιδής. Μετά το πέρας της τελετής και κυρίως μετά το απόγευμα ο λαός ξεχύνεται στους κεντρικούς δρόμους της Αθήνας μέχρι τις πρώτες πρωϊνές ώρες, σε σημείο που οι κεντρικοί δρόμοι έγιναν αδιάβατοι. Την ίδια στιγμή στα ανάκτορα ο βασιλιάς παρέθετε γεύμα στους επιζώντες αγωνιστές, η δε βασίλισσα θεώρησε κατ'άλληλη την ευκαιρία να εγκαινιάσει, μαζί με τις κυρίες της Αυλής, ένα νέο ένδυμα, «απομιμούμενον το δήθεν εγχώριον» ως αυλικό ένδυμα.⁹⁹ Στην πλατεία Συντάγματος και στην πλατεία Ομονοίας, όπου έπαιζαν στρατιωτικές μπάντες μέχρι την 11 μ.μ., το πλήθος ήταν τέτοιο που «ο αήρ είχε μολυνθεί από της αναπνοής».¹⁰⁰ Η πόλη παρουσίαζε μια λαμπερή όψη, καθώς εκτός των δημοσίων κτιρίων «και πλείσται οικίαι ιδιωτικάι εφωταγωγήθησαν αυθορμητώς»,¹⁰¹ παρότι υπήρξαν και παράπονα, διότι ο φωτισμός δεν ήταν γενικός.

Ο επίλογος της τελετής φαίνεται πως υπήρξε εξίσου μεγαλειώδης παρά την ισχυρή αμφισημία που τη χαρακτήρισε. Ωστόσο, η διατήρηση της αμφισημίας, η διάχυση των ορίων ανάμεσα στο κοσμικό γεγονός και τη θρησκευτική τελετή δεν αποτελεί κατά τη γνώμη μου αποτυχία της τελετής. Όπως ήδη υποστήριξα ισχύει το αντίθετο. Η επιτυχία της τελετής αυτής προκύπτει από τη συναίνεση και την αποδοχή που περιβάλλουν τον εορτασμό και κατ'επέκταση την κεντρική εξουσία μέσα στο πλαίσιο της ίδιας της τελετής. Το εθνικό νόημα της επετείου αναγνωρίσθηκε μέσα από τη μορφή της τελετής. Ο λαϊκός ενθουσιασμός ερμηνεύθηκε ως έκφραση εθνικής ενότητας, και ως ανα-

96. *Αμάλθεια*, 1 Μαΐου 1871.

97. *Αιών*, ό.π.

98. *Εθνοφύλαξ*, ό.π.

99. *Αιών*, ό.π.

100. *Νεολόγος*, ό.π.

101. *Αμάλθεια*, 1 Μαΐου 1871.

γνώριση της σημασίας του εθνικού παρελθόντος, για την υπενθύμιση του οποίου οι εθνικές επέτειοι κρίνονταν απαραίτητες προκειμένου να «ανακαλέσουν» λανθάνοντα, υποτίθεται, αισθήματα και συνειδήσεις.¹⁰² Στο μέτρο αυτό η μορφή των εθνικών επετείων, έτσι όπως παραδειγματοποιείται στην πεντηκονταετηρίδα, δεν είναι ουδέτερη αλλά ουσιώδης διαμεσολάβηση προκειμένου μια σειρά από αξίες, το νόημα των οποίων εμφανίζεται ως εγγενώς εθνικό, να μετακινωθούν στο πλήθος, χωρίς τη συμμετοχή και τη συναίνεση του οποίου αποτελούν κενό γράμμα.

102. «Είθε η ημέρα ταύτη ανακαλούσα εις την μνήμην υπνώσαντα αισθήματα αναπολούσα μεγάλα γεγονότα τα καταρτίσαντα το ελληνικόν βασίλειον καταστήση ημάς κρείττονας...», *Αιών*, ό.π.